

VSEBINA

- dr. Marija Verbič: Prvi upor
idrijskih rudarjev leta 1579 113
- Jurij Bavdaž: Mezdno gibanje
v Idriji 1898—1900 126
- Ljubomir Koler: Delo partijske
mladine med obema vojnama 152
- dr. Tone Ferenc: Partizanska
zmaga v Razorih in okupa-
torjev požig Vojskega 170
- Govor tov. Lidije Šentjunc dne
28. septembra 1969 v Cerk-
nem 179
- Jože Primožič: Severno primor-
sko okrožje 185
- Ana Štucin: O partizanskih
osnovnih šolah na Cerkljan-
skem 190
- Denis Primožič in Jože Kos:
O nastanku in delovanju
SKOJ in mestnega odbora
ZSM v Idriji po kapitulaciji
Italije (september 1943) 196

3 XIV 1969 IDRIJSKI RAZGLEDI

Izdaja Mestni muzej v Idriji. Uredniški odbor: ing. Ivan Gantar, Jurij Bavdaž, Anton Bolko, prof. Vinko Cuderman, ing. Jože Čar, Damijan Flander, Srečko Logar, Rafko Terpin. Glavni in odgovorni urednik Jurij Bavdaž. Izhaja vsake tri mesece. Letna naročnina 6 Ndin, za inozemstvo 10 Ndin. Poština plačana v gotovini. Naslov: Idrijski razgledi, Idrija, poštni predal 11, tel. Idrija 86-135, telegrami Muzej Idrija, tek. rač. pri SDK Idrija št. 5202-603-119.

Tiska tiskarna »Primorski tisk«
Koper.

*Ta številka Idrijskih razgledov
je posvečena petdesetletnici ZKJ in SKOJ
ter štiristoletnemu boju idrijskih rudarjev*

PRVI UPOR IDRIJSKIH RUDARJEV LETA 1579

Dr. Marija Verbič

V zadnji številki *Idrijskih razgledov* je bil objavljen prevod idrijskega rudarskega reda iz l. 1580. V uvodu k temu redu je bilo rečeno, da je bil neposreden povod k njegovi izdaji upor idrijskih rudarjev leta 1579. Pričujoča številka te naše aktualne revije, ki je posvečena idrijskemu delavskemu gibanju, pa naj nas približe seznanj s tem prvim zelo pomembnim revolucionarnim dejanjem idrijskih rudarjev, o katerem tudi lahko trdimo, da je bil prvi te vrste na slovenskih tleh.

Idrijski rudnik je po zgledu drugih rudnikov zgodnjega kapitalizma preskrboval svoje delavce z življenjskimi potrebščinami, predvsem pa z živežem, ki ga jim je razdeljeval v skladu z njihovim zaslužkom. Čim več je kdo zaslužil, tem več živeža in potrebščin je mogel prejeti od rudnika, ali pa je presežek zaslužka dobil izplačanega v denarju.

Večina idrijskih mezdnih delavcev je bilo le slabo plačanih in je njihov zaslužek komaj zadostoval za skromno preživljanje. Dokler so bile cene žitu, posebno pšenici, ki je bila glavni prehrambeni artikel idrijskega rudarja, zmerne, in v skladu z njegovim zaslužkom, je bil idrijski rudar še kar zadovoljivo preskrbljen z živežem in tudi njegova številna družina ni trpela lakote. Ko pa so cene žitu od srede XVI. stoletja dalje nenehno rasle ter so v 80. letih tega stoletja dosegle enkratno, dvakratno in še večje zvišanje od cen v prvi polovici XVI. stoletja, zaslužek idrijskega rudarja pa je ostal vedno enak ali se ni bistveno zvišal, je idrijski rudar zašel v skrajno bedo in pomanjkanje. Da bi se ohranil pri življenju, se je moral zadolževati pri rudniku. Dolg je odplačal šele potem, ko mu je rudniška uprava dovolila delo v rudniku na akord.

Rudarji so z rudniško upravo sklenili pogodbo, da bodo na lastne stroške v rudniku iskali in izkopavali živosrebrno rudo, jo očistili in žgali v živo srebro, živo srebro pa ji oddali po vnaprej določeni odkupni ceni. Običajno so rudarji z akordnim delom kar dobro zaslužili.

Rudnik pa ni rad oddajal dela na akord, ker so rudarji pri iskanju čim večjega in hitrejšega zaslužka izkoriščali le bogato rudo, revnejšo rudo, ki bi bila po sedanjih pojmih še vedno zelo bogata, pa so odvrgli v že izkoriščene in opuščene jame ter jih z njo zatrpali. Rudniku je bila s tem prizadejana precejšnja škoda, posebno še, ker so bila rudna ležišča

majhnega obsega in je bilo treba neprestano kopati v globino, da so prišli do novih rudnih ležišč. To pa je bilo združeno z rizikom in velikimi stroški. Zato je deželni knez, ki je bil od 1575 dalje idrijski rudniški gospod, rudarjem raje brisal dolgove ali pa jim je delil živež zastonj, kot pa da bi jim dovoljeval delo na akord; predvsem pa jim je dovoljeval razdeljevati žito po nabavni ceni in brez vsakega pribitka ali po še nižji ceni, samo da je delavcem omogočil redno preskrbo z žitom in da s svojimi družinami niso trpeli lakote in pomanjkanja.¹

Dogajalo pa se je, da posamezni brezvestni in izkoriščevalski rudniški upravitelji niso upoštevali teh navad in priporočil ter so idrijskim rudarjem v času, ko so bili njihovi minimalni življenjski stroški veliko večji od zasluzka, zaračunavali žito po pretirani ceni ter z izkoriščanjem delavcev sebi kovali ogromen dobiček. Takrat so rudarji skupaj s svojimi družinami trpeli veliko pomanjkanje in lakoto, ki jih je v skrajnem obupu gnala v upor proti rudniški oblasti.

Idrijski upravitelj Urban Ainkhürn, ki je bil že v službi privatnih podjetnikov osumljen, da je iskal lastno korist pri preskrbi rudnika z živežem in potrebščinami, je svoj nečedni posel nadaljeval tudi v deželnoknežji službi. Dražil je rudarjem živež, jih izkoriščal in izmозgaval do skrajnih meja.²

Leta 1579 je v rudniku prekipelo. Od 121 rudarjev in delavcev, ki so bili tisti čas zaposleni v rudniku,³ jih je 31 sestavilo in podpisalo pritožbo na deželnega kneza ter so jo v deputaciji šestih rudarjev predložili deželnemu knezu v Gradcu. V njej so se pritožili, da jim upravitelj razdeljuje le vsakih deset do dvanajst dni po en mernik žita namesto tedensko, kot je bil običaj in so imeli do njega pravico. S to količino žita pa se toliko časa ni mogel preživljati niti en sam človek, ki težko dela v jami, kaj šele njegova številna družina. Meso jim je le redko razdeljeval in še to po pretirani ceni ter le v tolikšni količini, kot je domneval, da delavec more plačati. Če so upravitelja prosili za riž, skuto, mast ali olje, je z njimi ravnal na najbolj surov način. Riž, ki ga je kupil po dve petači za funt, je v vodi napojil, da so iz dveh funtov narasli trije. Olje, ki ga je nabavil po 5 krajcarjev za funt, je razdeljeval po 10 krajcarjev. En mernik fižola je zaračunaval po en goldinar. Vino je v rudniški gostilni prodajal za 3 do 4 krajcarje dražje kot privatni gostilničarji, ki pa tudi niso točili z izgubo. Par čevljev jim je prodajal po 24 do 30 krajcarjev, zato jih je v zadnjih treh letih oddal komaj okoli sto parov.

Obolelim ali pri delu poškodovanim rudarjem, ki so imeli pravico do polovične količine žita na teden, to se pravi do pol mernika, ni dovoljeval razdeljevati nobenega žita, da so od lakote umirali. Enako je ravnal s starimi, dosluženiimi rudarji, ki so bili izkušeni v rudarskih poslih in bi bil marsikateri od njih rudniku lahko še v veliko pomoč.

Z rudarji ni opravljal nobenega obračuna glede zasluzka ter je žito, ko je bilo najdražje, še sam strašansko dražil. Mernik žita jim je zaračunaval po 50 in 55 krajcarjev, toliko kot je znašal njihov tedenski zasluzek, medtem ko ga je bilo možno dobiti po 30 krajcarjev. Pri tem se je opravičeval, da mu je deželni knez dovoljeval razdeljevati živež, kot mu je

Faksimile (posnetek) deželnoknežjega ukaza kranjskemu vicedomu Nikolaju Bonhomu iz Volčjega potoka, da zasliši idrijskega učitelja Matevža Eberndorfferja, ki je spisal pritožbo idrijskih rudarjev proti upravitelju Urbanu Ainkhürnu, 20. 5. 1579. Original v Arhivu Slovenije v Ljubljani, Vic. A., fasc. I/50 →

volja. Če bi pa moral kak rudar za svoj zaslužek prejeti gotovino, ga je tako ozmerjal in preklel, da mu je denar raje pustil in ga ni zahteval nikoli več.

Kopačem, ki so prevzeli pridobivanje živega srebra na akord, je od izkupička za oddano živo srebro utrgoval denar ter jim ni dal zaslužiti niti vinarja. Pri delu jih je oviral s tem, da jim ni dal pravočasno dobaviti lesa za podpiranje jam in za žganje živega srebra. Medtem ko bi svoje delo lahko končali v enem letu, jim ga je zavlačeval na več let. Očiščeno rudo, ki so jo odložili pri žgalnicah v gozdovih, ker so mislili, da jo bodo mogli takoj žgati v živo srebro, so odnašali tatovi ter s tem povzročali njim in deželnemu knezu veliko škodo. In to vse zaradi tega, da bi pri njem napravili ves denar, ki so si ga prislužili z delom na akord.

Za vse delovne potrebščine, ki so si jih izposodili od rudnika, so morali akordni kopači odšteti 10 odstotno odškodnino in tudi za izposojeni denar so morali upravitelju plačati 10 odstotkov obresti. Pri tehtanju živega srebra jih je goljufal ter jih je pri vsakem oddanem tovoru (tovor = 3 stare cente ali 168 kg) oškodoval najmanj za 20 funtov. Že stehtano živo srebro so morali rudarji znova tehtati, prevezovati in vlagati v sodčke. Ko pa je upravitelj tehtanje živega srebra opravil in so rudarji z gradu odšli, je dal zapisati doželnemu knezu v račun isto količino živega srebra, kot so ga natehtali rudarji. Na ta način je upravitelj rudarje oškodoval za nekaj sto goldinarjev težko prigarane denarja.

V Nikovo, ki je tekla v neposredni bližini rudnih jam, je padala ruda, ki so jo rudarji prinašali iz jam. Izkoriščanje te rude je rudniku povzročalo velik strošek, zato je ni hotel izkoriščati ter je ruda v potoku večkrat propadla. Mnogo idrijskih rudarjev je želelo ta potok izpirati, pridobljeno živo srebro pa bi oddali rudniku proti določeni odkupnini. Ker pa se je upravitelj bal, da bi rudarji z izpiranjem rude iz potoka prišli do boljšega zaslužka, jim več let ni dovolil tega dela. Čez nekaj let pa je ob deževju narasla voda rudo odnesla in s tem prizadejala škodo ne samo rudarjem, ki so bili ob zaslužek, pač pa tudi deželnemu knezu zaradi izgube dragocenega produkta.

Ribolov v Idriji, ki jim je bil že od nekaj dovoljen, je upravitelj prepovedal. Če pa je koga zalotil pri tem poslu, mu je za več tednov zabranil prihajati na delo, zraven pa je za ves čas odtegnil kruh njemu in njegovi družini. Če se je glede tega kdo pritožil deželnemu knezu, ga je dal zapreti, češ da ni nad njim nobenega gospodarja, ki bi mu moral biti poslušen; če pa je kdo njegovemu početju kaj oporekal, ga je spodil z dela in šele napol izstradanemu dovolil, da se vrne na delo.

Deželni knez je kupil za potrebe rudnika dve hubi, en rovt in nekaj senožeti, da bi imel rudnik seno za konje, ki jih je potreboval za pogon vretena (gepla), s pomočjo katerega so dvigali rudo in vodo iz globočine jam. Te travnike je upravitelj popasel s svojo živino, za rudniške konje pa je bilo treba skoro pol leta kupovati seno, izdatek zanj pa beležiti v breme deželnemu knezu. Tako je upravitelj goljufal ne samo uboge rudarje, pač pa tudi deželnega kneza ter se okoriščeval z deželnoknežjim imetjem.

V pritožbi na deželnega kneza so rudarji navedli, da niso seznanjeni z rudarskim redom, po katerem bi se morali ravnati, čeprav je bila dolžnost vsakega rudniškega sodnika, da to stori, še predno pusti sprejetega delavca na delo v jamo. Pač pa so uboge rudarje predelavci psovali in topli, da se bog usmili. Rudarsko sodišče je v odnosu do rudarjev ravnalo nepravilno in pristransko. Kdor je bil upraviteljev privrženec, je dobil sodbo. Porot-

nikov sploh niso klicali k razpravam. Upravitelj si je lastil apelacijo namesto deželnega kneza, zato rudarski sodnik ni smel izreči nobene sodbe brez upraviteljevega sveta. Idrijski rudarski sodnik je glede tega javno potožil, češ, če sodnik sam izreče sodbo, ni prav upravitelju; če pa po upraviteljevem ukazu izreče krivično sodbo, mu bo ta sodba do smrti ležala na vesti.

Pred nekaj leti se je še zgodilo, da so upravitelja Ainkhurna in sodnika prijeli na laži ter sta morala osebe, ki so bile kaznovane, poklicati nazaj na delo in lepše ravnati z njimi; sedaj pa se vsak dan javno dogaja, pišejo rudarji v pritožbi, da delata krivico delavcem, vendar moramo biti sodišču poslušni, kljub vsej njihovi nepoštenosti. Tudi rudniški uradniki ne smejo upravitelju nič ugovarjati, pač pa mu vse potrditi, da jih ne zapodi iz službe.

Med rudarji, ki so delali na akord, je imel svojega zaupnika in prisluškovalca, ki je vse stvari, ki jih je slišal od rudarjev, nesel še gorke upravitelju na grad. Zato je dobil zastoj pijačo in jedačo, tisti, ki so trdo delali v rudniku, pa so trpeli skrajno pomanjkanje. Če se je rudar zadolžil pri rudniku za nekaj firklov vina in hleb kruha ter za nekaj krajcarjev gotovine, so mu to zapisali na rovaš. Dolg, ki je znašal komaj 2 do 3 goldinarje, so mu kasneje povečali na 7, 8, 9 ali celo 10 goldinarjev, a ni smel nič ugovarjati.

Upravitelj je svoje lovce pošiljal često za mesec ali dva v gozdove okrog rudnika, da so lovili srne, jelene in gamse; drugo divjačino, ptiče in ribe pa so mu morali rudarji nositi na grad, drugače jih je zapodil od dela v rudniku. Lovce in ribiče je vpisoval med rudniške delavce, da jih je plačeval deželni knez.

In če je kdo od njegovih sinov jezdil v Logatec, ki ga je imel v zakupu, je vzel s seboj rudarje za 10 do 15 dni, da so mu delali na graščini, izdatek zanje pa je prevrgel na deželnega kneza, kot da bi ves čas pridno delali v rudniku.

In končno, če je kdo od rudarjev šel na grad prosit živež, je moral ves dan na mrazu in vročini stati pred gradom s klobukom v roki kot berač in se mu priklanjati, sicer ni nič dobil in ga je zapodil na delo.

Svojo pritožbo na deželnega kneza so sklenili rudarji z besedami:

»Na vsem svetu so bogati in revni, toda tu v Idriji je upravitelj napravil vse enako bogate in sicer tako, da eden drugemu ne more pomagati s koščkom kruha. Vsak teden moraš čakati na njegovo milost in če kdo od svojih staršev kaj podeduje, se on vsega prilasti.«⁴

Zaradi takšnega upraviteljevega početja rudarji niso mogli več potrpeti ter so se mimo njega obrnili na deželnoknežjo pomoč. Vladar je poslal v rudnik posebno komisijo, da uvede preiskavo in se prepriča o resničnosti navedb v pritožbi. V komisijo je imenoval kranjskega deželnega upravitelja, koroškega vicedoma in vrhovnega rudarskega mojstra notranjeavstrijskih dežel. Potem pa je sporočil kranjskemu deželnemu upravitelju, da so se idrijski rudarji pri njem pritožili in na kakšen način jih je odpravil. Pisal mu je tudi, da ga je imenoval v komisijo, ki naj temeljito razišče vzroke nezadovoljstva, ugotovi naj, katera stran je kriva in strogo nastopi proti krivcem, ker bo v nasprotnem primeru ves rudnik trpel nepopravljivo škodo. V posebni inštrukciji je komisarjem naročil, naj gredo v Idrijo v strogi tajnosti, da ne bodo vedeli za njihov prihod niti upravitelj niti rudarji ter naj se takoj lotijo preiskave. V rudniku morajo sklicati vse rudarje, razen onih, ki bodo takrat v jami, te pa potem, ko bodo opravili

svoj siht. Prebrati jim morajo njihovo prošnjo, ki so jo po svojih odposlancih poslali deželnemu knezu, kakor tudi njegov odgovor nanjo. Nato pa naj komisija ugotovi, ali je bila pritožba resnična in če so jo napravili skupno, ali je to samo plod nekaterih prenapetežev in hujskačev med rudarji ter če je upravitelj po krivici obtožen. Vse to morajo natančno poizvedeti in mu takoj poročati. Končno jim še svetuje, naj ukažejo tistim, ki so s svojo vednostjo in dovoljenjem pustili s takšno ogorčenostjo in sovraštvom napisati pritožbo, naj še enkrat potrdijo resničnost navedb, medtem ko tistim, ki ne soglašajo s tem pismom, ukažejo, da se odstranijo. Ko jih bodo tako medsebojno ločili, naj tisto skupino, ki se pritožuje proti upravitelju, v odsotnosti druge opomnijo, naj dobro premislijo in naj povedo čisto resnico, kako je prišlo do tega upora in če se niso morda podali na takšno pot iz sovraštva in maščevanja do drugih ljudi. Nato naj zabeležijo njihove izjave in zaslišijo še upravitelja na način, kot se jim bo zdelo najprimerneje. Potem naj drugo skupino delavcev, ki niso podpisali pritožbe in se ne pritožujejo proti upravitelju, enako strogo opomnijo, naj niti iz prijaznosti do upravitelja niti iz sovraštva do upornih rudarjev ničesar ne zamolče in ne zagovarjajo, nato pa naj jih zaslišijo in dobro pretresejo njihove odgovore, da bodo dobili pravilno sodbo o celi zadevi.

Deželni knez je komisiji še priporočil, naj bi onega rudarja, ki uživa največji ugled med tovariši, še posebej izprašali, če ni morda samo namerno izvršen napad na upravitelja in ali je res kaj resnice na pritožbi proti upravitelju. Sicer pa, če bodo poslušali pritožbe, kot je zgoraj navedeno in nato slišali upraviteljev zagovor, bodo lahko izluščili resnico in ukrepali po svoji najboljši vesti. Predvsem pa bi rad izvedel, kdo ima prav ali ne in, če je upravitelj nedolžen, kdo je potem nasnovatelj in kolovodja tega upora, da bi mogel proti njemu nastopiti z vso strogostjo. Ko je bil idrijski knjigovodja na njegovem dvoru z upraviteljevimi računi, ga je dal izprašati, če mu je znano, zakaj so se rudarji obrnili s prošnjo na deželnega kneza in ne najprej na upravitelja, kot določa rudarski red. Odgovoril je, da niso bili vsi rudarji za pritožbo proti upravitelju in da so obtožbe neosnovane. Zato je deželni knez naročil komisiji, naj zasliši še knjigovodjo in od njega dobi še kakšne podatke.

Deželni knez je kranjskemu deželnemu upravitelju še sporočil, da bo dal idrijskega učitelja Matevža Eberndorfferja za nekaj dni zapreti v stolp na ljubljanskem gradu,⁵ ker je v rudarsko pritožbo, ki jo je na njihovo željo napisal, vnesel nekaj grobih in žaljivih besed, ki bi se jih lahko vzdržal. Komisija naj tudi poizve, ali je učitelj sam sestavil prošnjo ali drugi ljudje in kdo je prošnjo korigiral in popravil in če to ni bil morda Idričan Enej Geltinger, nekdanji idrijski podjetnik, ki ga je deželni knez osumil takšnega dejanja.

Končno je deželni knez še naročil komisiji, naj rudarjem pod strogo kaznijo prepovedo vsako nadaljnje sestajanje v rudniku, ker je to proti rudarskemu redu in strogo prepovedano. Kot je bil namreč informiran, so imeli rudarji ne dolgo pred tem v rudniku sestanek, ki so se ga udeležili v precejšnjem številu, nanj pa so povabili še druge, ki se jim niso hoteli pridružiti. Med sestankom so prenehali z delom, kar je v tem rudniku strogo prepovedano; kajti ob vsaki prekinitvi dela je bil idrijski rudnik v nevarnosti, da ga zalije voda in ga uniči. Zato je izdal strogi ukaz in naredbo, da se rudarji z naprej popolnoma vzdržijo podobnih dejanj, kajti v nasprotnem primeru bodo še bolj kaznovani, kot je za tak prestopek predvidena kazen; nasnovatelje in kolovodje upora pa bo brez milosti naj-

strožje kaznoval. Končno je deželni knez kranjskemu upravitelju še enkrat priporočil, naj komisija vso zadevo temeljito preišče in mu o vsem izčrpno poroča.⁶

Kranjski deželni upravitelj je o vsebini deželnoknežjega pisma najprej obvestil koroškega vicedoma v Celovcu, ta pa višjega rudarskega mojstra v Beli. Ker pa je tisti čas zasedalo deželno sodišče na Koroškem in Kranjskem, je koroški vicedom prišel šele 5. julija v Ljubljano, kjer so se vsi trije komisarji sestali, nato pa so brez obvestila odšli v Idrijo, da za njihov prihod niso vedeli niti upravitelj niti rudarji. Komisija je že prvi dan prihoda izdala deželnoknežji ukaz o uvedbi preiskave ter je z vednostjo upravitelja, rudarskega sodnika in rudarskega nadzornika (hutmana) takoj pričela z delom.

Osmega julija ob enajsti uri so poklicali predse polovico delavcev, ki so lahko izostali od dela. Potem so zbranim na odprtem prostoru javno in v nemškem jeziku prebrali pritožbo, ki so jo po svojih odposlancih poslali na dvor. Pritožbo so jim tolmačili tudi v slovenskem jeziku, da so jo razumeli tudi tisti rudarji, ki so bili slovenskega rodu in niso bili večji nemškega jezika. Nato je komisija od njih zahtevala, da skupno in posamič izjavijo, če je to, kar omenjena pritožba vsebuje, njihova skupna volja, mnenje in sklep ali so jo morda skovali samo nekateri prenapeti, uporni hujskači med rudarji ter da vsakdo po svoji vesti, da se izogne najstrožji kazni, pove čisto resnico o stvareh, ki jih bodo vprašali ali želeli od njega izvedeti, in da bo vsakdo, če bi bilo potrebno, tudi s telesno prisego potrdil svojo izjavo.

Po tej pripombi so se umaknili iz rudarskih vrst tisti, ki niso nič vedeli o celi zadevi, medtem ko so drugi rudarji kot en mož izjavili, da potrjujejo pritožbo, da pa razen tiste, ki jo je podpisalo 31 rudarjev in predložilo deželnemu knezu, izročijo komisiji novo pritožbo, ki je še obsežnejša in iz katere je razvidno, da njihove pritožbe ne temelje na hujskanju, ampak da so nastale iz potrebe. In ko so idrijski rudarji izročili drugo pritožbo, je komisija za tisti dan zaključila delo, da se seznanjajo z vsebino nove rudarske pritožbe in v tem smislu nadalje ukrepa.

Drugega dne je komisija zaslišala še rudarje, ki so bili prejšnji dan v jamah in se niso mogli udeležiti sestanka. Komisija je tudi tej skupini predočila vse posledice, ki jih čakajo, če bi jim dali na njihova vprašanja neresnične odgovore. Toda večina teh in preje zaslišanih idrijskih rudarjev je v velikem številu in razen nekaj posameznikov enoglasno in glasno izjavila, bodisi da so bili slovenskega ali nemškega rodu, da so navedbe v pritožbah resnične ter da potrjujejo pritožbe proti upravitelju. Iz tega so komisarji spoznali, da je pritožba idrijskih rudarjev splošna, ne pa delo nekaterih posameznih puntarskih oseb.

Pritožbo, ki so jo rudarji izročili komisiji in s čigar vsebino smo bili seznanjeni, je komisija oddala upravitelju, da se zagovarja, kot je naročil deželni knez.⁷

Idrijski upravitelj Urban Ainkhörn je v svojem zagovoru ovrigel vsako obtožbo idrijskih rudarjev proti sebi. Zaradi samozavesti, da mu nemočni idrijski rudarji ne morejo do živega, je iz zagovora čutiti ironijo, namenjeno komisiji, če ne celo deželnemu knezu. V svojem pismenem zagovoru najprej obžaluje, da so ga deželni knez in njegovi komisarji nadlegovali z »nekoristnimi izmišljenimi zgodbami«⁸ idrijskih rudarjev in da poslušajo njihove pritožbe. Žita jim ne more deliti toliko, kot zahtevajo, ker ga niso zaslužili. Tistim, ki delajo, je vedno dajal pol mernika na teden, onim, ki so delali

na akord, celo dva mernika na teden, pa čeprav so bili večinoma dosluženi rudarji. Popolnoma neresnično pa je, da bi pri delitvi žita rudarje zmerjal in jih psoval, kot trdijo v svoji pritožbi. Pač pa je priznal, da je tiste, ki so predčasno prihajali na grad prosit žita, hudo grajal, ne glede na to, ali je bil rudar ali njegova žena, češ da so nekateri žito, ki jim je bilo razdeljeno za prehrano, prodajali drugim, potem pa so predčasno hoteli imeti žito od rudniške uprave, da ne bi gladovali.

Upravitelj je tudi ovrgel obtožbo rudarjev, da je neenako zaračunaval meso, češ da funta mesa nikdar ni zaračunal več kot 7 beličev, ki ne znesejo 3 ali 4 krajcarje, kot je priznana cena mesu. Sira jim ni mogel dati ceneje kot po 5 do 6 krajcarjev za funt, ker ga ni mogel nabaviti ceneje, kmečki sir, ki ga je kupil po 3 do 4 krajcarje za funt, pa jim je prodajal po 4 do 5 krajcarjev. V treh letih, odkar je rudnik živega srebra državna last, ga jim je razdelil največ do 30 centov (cent = 56 kg). En funt olja jim je zaračunaval po 9 ali 10 krajcarjev, sam pa ga je kupil po 9 krajcarjev. Vino, kot refoško in črnikalsko, ki ga je imel 6 tovorov, jim je zaračunaval četrto po 10 krajcarjev, firkel ali četrto goriškega terana po 7 do 8 krajcarjev, enako mero vipavčana pa po 8 do 9 krajcarjev. Sočivje, kot na primer fižol, je moral dobaviti iz Planine na Štajerskem, kjer ga je moral plačati po 45 do 48 krajcarjev za mernik, zraven pa je moral iz lastnega žepa plačati prevoz do Idrije in ga je mernik fižola, postavljen v Idrijo, stal več kot 70 krajcarjev. »To imam torej za dobroto,« je pripomnil v svojem zagovoru, »ker sem se tako trudil, da sem rudnik oskrboval s potrebnim živežem; zdaj pa so me rudarji naučili, da ne bom več skrbel za nabavo živeža zanje, še manj pa, da bi kaj zanje zalagal iz lastnega žepa.«

Nadalje se je upravitelj izgovarjal, da dedičem zaseže imovino le, če mu je zapustnik ob svoji smrti ostal kaj dolžan, češ da nihče ne more od njega zahtevati, da bi svoje posojilo, ki mu ga upnik med življenjem ni mogel odplačati, izgubil ob njegovi smrti. Upravitelj je tudi zanikal, da bi bil ostal rudarjem na zaslužku kaj dolžan ali da bi jih prisilil, da so mu denar pustili; od tistih, ki so to trdili, pa je zahteval, da se z njim soočijo in pred njim potrdijo te svoje navedbe. Prav tako je zahteval od tistih, ki so trdili, da je on kriv prezgodnje smrti marsikaterega rudarja, da to dokažejo in da imenujejo tiste, ki jih je dal uničiti.

Kar se tiče obtožbe, da ni vodil rednih obračunov rudarskega zaslužka, se je izgovarjal, da je moral v jesenskem času, ko ni imel denarja, žito vzeti na upanje, ceno za to žito pa so mu postavili šele o sv. Juriju, ko je žito najdražje. Žito jim je razdeljeval po 45 do 46 krajcarjev za mernik, nikdar pa po 50 do 55 krajcarjev, kot uporni in zlobni rudarji trdijo v svoji obtožbi. Res pa je, da je 60 tovorov žita, ki so bili last njegovega sina Jurija, kupil po 50 krajcarjev za mernik, a mu je deželni knez povrnil denar šele v dveh letih. Sicer pa je zapisal, da, kot je znano, tudi v Ljubljani prodajajo mernik pšenice po 42 in pol krajcarja, stroški za prevoz v Idrijo pa tudi znašajo nekaj krajcarjev pri vsakem merniku žita. V rudniku je veliko delavcev s številnimi majhnimi otroki, ki opravljajo samo najnižja, slabo plačana hlapčevska dela. Ti delavci zaslužijo le 52 krajcarjev na teden, kar komaj zadostuje za vsakdanji kruh. Za ostali živež, ki ga dobe od rudnika, ostajajo dolžni rudniku po cela leta, on pa mora tistim, ki jim je dolžan, dajati obresti od posojila in v primeru, da jih ne plača, še obresti od obresti. Tega izdatka pa ne more pripisati deželnemu knezu v breme, ter mora sam trpeti škodo. Proti temu pa se ne pritožijo, piše

naprej, da jim je pred leti tisto žito, ki ga je moral kupiti v Ljubljani po 4 gld. za mernik, razdeljeval samo po en goldinar.

Upravitelj je tudi priznal, da je rudarjem, ki so lovili ribe na Idriji, za nekaj tednov prepovedal delo v rudniku in s tem njemu in njegovi družini odtegnil vsakdanji živež, češ da so lovili podnevi in ponoči, svojega opravila na šitih pa niso mogli opravljati v redu. To pa je bil le izgovor, kajti resno se je bal, da bodo rudarji, ki so se ob pomanjkanju živeža vrgli na ribolov, v kratkem času izpraznili vse ribolovne vode.

Na pritožbo rudarjev, da je dal zapreti rudarje, se je izgovarjal, da je dal zapreti štiri Idrijčane zaradi raznih prestopkov, ki pa se niso tikali rudnika. Tudi pritožbe rudarjev, ki so delali na akord, je označil za neutemeljene. Dolžil jih je celo, da so živo srebro na žgalnicah sami kradli. Na pritožbo rudarjev, da morajo plačevati 10-odstotne obresti od posojila, se je izgovarjal, da ga vzamejo samo za eno leto, on pa mora denar, ki si ga je izposodil za njih, obrestovati kar dve leti skupaj.

Za izpiranje živega srebra iz potoka se sploh ni mogel spomniti, da bi kdaj prosili. Tehtanje živega srebra je imel za svojo službeno dolžnost; da bi pa pri tovoru oddanega živosrebrnega produkta ogoljufal rudarje najmanj za 20 funtov, je hotel dokazati neresnico z inventurno knjigo. Kljub temu je moral priznati, da je nastala razlika v višini 46 centov 60 funtov bila v škodo rudarjev.

Obtožbo rudarjev, da je izkoriščal deželnoknežjo kmetijsko posest v Idriji za svoj dobiček, je zavračal s tem, da je leto poprej kupil posest pok. Jurija Seyerla v Idriji ter je z njo preskrboval svojo živino, medtem ko je seno iz deželnoknežjih hub pokrmil samo rudniškim konjem.

Kar se tiče rudarskega sodstva, za katerega so trdili rudarji, da ni nič urejeno, je upravitelj potrdil, da je rudarski sodnik prva sodna instanca v Idriji, če pa ta ne sodi po pravici, se sme stranka obrniti na njega, da razsodi po svoji pameti, še bolj pa po božji in knežji pravici. Ker se pa dotlej ni še nihče pritožil glede tega, je zapisal, »da se mu ne zdi potrebno, da se v to vmešava. Tudi sodnik se še ni nič pritožil proti njemu, če pa bo to storil, mu bo dal svoj odgovor; do tistega časa pa se ne bo pihal tam, kjer ga ne srbi...« K temu je še pripomnil: »Če bi mi mogli uradniki v rudniku in še kdo drug kaj slabega očitati, bi to že storili. Oni pa so krivične obtožbe rudarjev zanikali. Tudi rudarji mi ne morejo dokazati nobenega slabega dejanja, zato mi skušajo le z golim podtikanjem in obrekovanjem zmanjšati čast in me spraviti v nemilost, kar jim, hvala bogu, ni uspelo. Juho, ki so jo mislili skuhati svojemu upravitelju, so morali sami vročo pojesti, kar jim bo dovolj težko delo...«

Nadalje je upravitelj priznal, da je dal rudarje včasih pretepesti ter se je nad njimi razbesnel, a se je opravičeval s tem, da je to storil v njihovo korist, da bi jih odvrnil od lahkomiselnega življenja, ker je on odgovoren, da pridno delajo. In če tega ne bi smel storiti, ne ve, zakaj je potem postavljen na tako odgovorno mesto. Sicer pa je trdil, da je vsakomur dovoljeno, da se pritoži; če je bil kdaj rudar kaznovan po krivici, se bo že znal zagovarjati. In potem, če ga obtožujejo, da tistemu, ki ima pri njem za 2 ali 3 gld. zapitka, a ga ne plača takoj, zapiše dolg na rovaš, nato pa pripiše še enkrat, dvakrat ali celo trikrat več, je vzrok v tem, da se na »pursch spann« rudarji tako opijejo, da jih komaj spravi domov, na dom pa jim mora poslati še vino, ki tudi ni zastonj.

Svoj zagovor je upravitelj sklenil z besedami, da so rudarji vsega zla, ki ga obtožujejo, končno sami krivi. Kajti tisti, ki kaj podedujejo od svojih

staršev, nenehno pijejo, drugi noč in dan love ribe, tretji zopet zastavljajo svoja zemljišča in druge stvari ter s tem bogate druge ljudi v Idriji, svojemu sosedu, ki jih prosi pomoči, pa ne morejo pomagati.

Upraviteljevega zagovora komisija ni mogla sprejeti za utemeljenega, vendar pa ni mogla proti njemu ničesar ukrepati brez deželno knežjega ukaza in pristanka. Naročila mu je le, naj se izogiblje vsake nejevolje in nerazumevanja z rudarji ter skrbi za preskrbo rudnika in za redno proizvodnjo rudnika kot doslej. Rudarjem naj razdeljuje živež in potrebščine, ki jim pripadajo, z dobro voljo, brez vsakega izzivanja spora, da bo red in mir v rudniku.⁸

Nato je komisija poklicala predse rudarskega sodnika Mihaela Stecherja, ki mu je očitala, da je kot sodnik dovoljeval sestanke rudarjev, kar je v nasprotju z rudarskim redom. Če je vedel za sestajanje rudarjev, bi bil moral to takoj sporočiti kranjskemu vicedomu. Dalje je tudi dolžan, da stvar, na katero imajo rudarji svoj ugovor, predloži deželnemu knezu. Rudarski sodnik se je izgovarjal, da za pritožbo rudarjev ni vedel, ko so se pa sestali pri jami, je dva od njih opozoril, naj tega ne delajo in naj sebe in svojih družin ne zavajajo v bedo in nevarnost. Drugega dne potem, pa so njihovi odposlanci že odšli v Gradec, ne da bi o tem kaj vedel ter ni tega niti pričakoval.

Komisija je zaslišala še idrijskega knjigovodjo Mihaela Freyslebna, ki je bil upraviteljev pristaš, nato pa še idrijskega učitelja Matevža Eberndorfferja, ker je v pritožbo rudarjev vpletel grde in nespoštljive besede. Strogo so ga izpraševali in držali, če ni morda kdo drug, n. pr. Geltinger, ki so ga resno dolžili takih stvari, pomagal korigirati pritožbo. Učitelj je Geltingerja popolnoma oprostil takega dejanja, pač pa je povedal, da so rudarji, ki jih je bilo 31, prišli k njemu ter so ga prosili, naj jim sestavi prošnjo. Obljubili so mu, da za to ne bo trpel nobenih posledic in so vso nevarnost prevzeli nase. Prinesel jim je tudi korekture ter je zahteval od njih, da se vsak na pritožbo podpiše s svojim krstnim imenom in primkom. List s podpisi je priložil pritožbi.

Po tem zagovoru je komisija idrijskega učitelja, ki še ni bil v zaporu, poslala v Ljubljano ter ga izročila kranjskemu vicedomu. Kljub učiteljevi trditvi, da Geltinger ni vmešan v upor idrijskih rudarjev, je komisija zaslišala še tega. Povedal je, da so ga rudarji sicer prosili, da prebere pritožbo ter jo je tudi prebral; ko pa je zahteval od njih, da ostre, nespodobne besede v pritožbi popravijo, niso hoteli tega napraviti. Le eno besedo je izbrisal, drugo pa popravil, kot je razvidno iz kopije. Nato so rudarji spis vzeli in so odšli.⁹

Po zaslišanju vseh, ki so bili krivi upora idrijskih rudarjev ali pa so bili vanj vpleteni, je komisija odpotovala iz Idrije. Pred odhodom so rudarjem povedali, da so s sestajanjem v rudniku napravili težak, protizakonit prestop ter bodo morali zanj še odgovarjati; kajti v času, ko so se sestajali, niso delali, rudnik pa bi bila lahko med tem časom zalila voda. Tega ne smejo več storiti, če jim je še ljubo zdravje in osebna svoboda. Obljubili pa so jim, da bo deželni knez upošteval njihove pritožbe in jih bo tudi zadovoljivo rešil. Med tem časom pa naj upravitelju, četudi je kriv, izkazujejo vso poslušnost in naj niti z besedo niti z dejanjem ne načenjajo z njim nobenega spora in nejevolje. Rudarji so komisiji obljubili, da se bodo ravnali po njenih navodilih.

Pred odhodom iz rudnika je komisija napisala deželnemu knezu še izčrpno poročilo. V njem je sporočila, da ima vladar v idrijskem rudniku

dragocen zaklad, ki mu ni enakega med deželno knežjim imetjem. Zato mora v rudniku namestiti dobrega upravitelja, ki je več rudarstva, ki bo v rudniku vzdrževal vzoren red in mir ter bo delal v skladu z določili rudarskega reda. Če tega v rudniku ni, potem še tako dragoceni božji darovi propadejo. Idrijski rudarji ne vedo za noben rudarski red ter jim ni bil še nobeden nikoli prebran; zato tudi ne vedo, kako naj se obnašajo. Če se to dogaja v kakem drugem rudniku, se ni toliko čuditi; da pa pri tem rudniku, ki je tako bogat, nastajajo take nerednosti, pa ni odpustljivo. Deželni knez naj začne s takojšnjo reformacijo rudnika. V rudnik naj pošlje rudarske strokovnjake, ki bodo napravili red, rudarjem pa zagotovili njihov življenjski obstanek. Dalje naj da vladar vsaj enkrat na leto pregledati rudnik po rudarskih strokovnjakih, ki naj tudi ugotove, če se njegovi ukazi glede rudnika izvršujejo, če se rudarjem v redu razdeljujejo osnovna živila kot žito, vino in meso in če so jim ta živila zaračunavajo po zmerni ceni, da se ne bodo pritoževali kot doslej. Če bi se izkoriščanje idrijskega prebivalstva, ki je že tako dovolj siromašno, nadaljevalo kot doslej, bo ljudstvo kmalu iztrebljeno. Sam rudnik je v neverjetno slabem stanju. Jamske opore so v tako slabem stanju, da se je vsak čas bati zrušenja sten. Obračunavanje zaslužka z rudarji se opravlja neredno; knjigovodja sicer napravi obračun, ne ve pa, če so bili rudarji plačani z živežem ali z denarjem, kot je sam pravil pred njimi. Za preskrbo rudnika naj deželni knez vsako leto določi vsoto denarja, bodisi iz izkopička za živo srebro ali iz drugih zanesljivih virov. Rudarji naj bodo plačani ne samo z živežem in potrebščinami kot se je v rudniku že dalj časa dogajalo, pač pa naj prejmejo tudi kak denar, da bodo nabavili tudi druge potrebščine, ki jih v rudniku ni moč dobiti, so pa za preskrbo delavcev in njihovih družin neobhodno potrebne.

Komisija je vladarju še svetovala, naj v rudniku prepove nameščati osebe, ki so v sorodstvu in med seboj v svaštvu, posebno kar se tiče uradništva in začenski z upraviteljem, ker se iz tega rodi vsakovrsten pritisk na delavca in izkoriščanje. Pri tehtanju živega srebra naj bosta navzoča dva ali trije zapriseženi uradniki, ki naj imajo ključe od skladišč živega srebra. V njihovi navzočnosti naj se sprejema in oddaja živo srebro, pri tehtanju pa naj se uporablja samo ena vrsta uteži, da bo odvrnjen vsak sum goljufije in nepoštenosti.

Upravitelj, rudarski sodnik, knjigovodja in višji nadzornik kot tudi ves rudarski kolektiv so zaradi dolgoletnega izkoriščanja in pritiska tako sprti med seboj, da ni upanja, da bi se še kdaj pobotali in se razumeli. Zato priporočajo, da vladar čimpreje izvrši reorganizacijo rudnika, uradniška mesta v rudniku zasede z drugimi ljudmi, ki se razumejo na rudarske posle, sodstvo in druge zadeve pri rudniku, predvsem pa morajo biti pošteni in brez pohlepa po denarju ter hitrem in nepoštenem zaslužku.

Komisarji so zahtevali od upravitelja, naj jim napiše in predlaga, kakšne potrebe predvideva za bodoče v rudniku, kar je tudi storil, ter so njegov predlog priložili svojemu poročilu. Radi bi si še ogledali notranjost rudnika, kar pa ni bilo možno, ker v poletnem času, ko so se mudili v Idriji, v rudniku niso kopali rude, pač pa šele od jeseni do pomladi, ko je bil v jamah svež zrak, da so rudarji mogli delati v jamah. V poletnem času so v Idriji opravljali le dela zunaj jam, predvsem pa so čistili in žgali rudo.

Zato pa je komisija predlagala vladarju, naj takoj, ko bo možno, pošlje v rudnik rudarske strokovnjake, da si bodo v notranjosti rudnika ogledali jaške in rove, izkope in ležišča rude ter rudniške naprave in da bodo

ugotovili, kaj bi bilo treba izboljšati in preurediti, da bo rudarjem olajšano delo v jamah in da ne bodo v taki nevarnosti za svoje zdravje in življenje kot doslej. Če hoče v tem pogledu napraviti red, ne sme varčevati s stroški; vse, kar bo vložil v rudnik, se mu bo stokrat obrestovalo. To mora storiti nemudoma in to so oni tudi obljubili rudarjem, ki sedaj z zaupanjem gledajo v svojo bodočnost.

Za rudarje naj pravočasno poskrbi za živež in življenjske potrebščine. Žito, ki ga letno potrebujejo okrog 2000 starov (star = 106 kg), naj da nakupiti jeseni, ko je najcenejše in naj ga še pred zimo da prepeljati v rudnik. Kolikor ga nima vicedomski urad, naj ga nakupi na ljubljanskem trgu, vendar pa toliko, da bodo z njim oskrbljeni skozi vse leto in tudi v času, ko bo v rudniku manj dela. Upravitelj bi se moral za ves nabavljeni živež in potrebščine izkazati s potrdilom o ceni in količini, sicer se mu ne sme potrditi računa. Na živež in potrebščine, ki bi jih upravitelj zanaprej razdeljeval delavcem, bi se smele pribiti le običajne takse, kot je navada v drugih rudnikih. Denar, vložen v nakupljene potrebščine, sme donášati le dovoljene obresti, da se glede tega ne bo nihče več pritoževal. Doslej je bila sicer navada, da razen upravitelja ni smel noben drug Idrijčan nakupovati takšne potrebščine in jih prodajati, odslej pa naj se izda vsakemu Idrijčanu dovoljenje, da sme kupčevati z vinom, žitom, suknom, oljem, usnjem, platnom in drugimi potrebščinami, če to le želi in ima dovolj denarja za kupčijo, samo da bo Idrija boljše založena z živežem in potrebščinami. Vendar pa se morajo takšni idrijski kramarji in trgovci držati policijskega reda, ki je veljaven v nemških deželah, in uporabljati enake mere, vatre in uteži. Laške mere so pod kaznijo prepovedane.

V petnajstih letih ni bil rudarjem izplačan noben denar od zaslužka. Ves zaslužek jim je bil odrajtán z živežem in potrebščinami, kot z žitom, oljem, mastjo, suknom, usnjem in čevlji, čistilom za čevlje in podobno s precejšnjim pribitkom na kupno ceno. Za žene in otroke niso prejeli ničesar, zato so prodajali robo in živež, da so jih vsaj skromno oblekli. Za prodano robo so dobili manj denarja, kot je znašala njena vrednost, potrebščine, ki so jih kupili drugod, pa so bile drage.

Večina potrebščin je bila v rudniku dražja kot drugod. Olje in loj za razsvetljavo jam so jim v rudniku oddajali po funtih namesto v centih, brez navedbe ali v nemški ali v laški teži ter po višji ceni kot pri kateremkoli trgovcu in kramarju. Z rudniško preskrbo je upravitelj zaslužil veliko, rudarje in vladarja pa je oškodoval. Dobiček, ki ga je imel upravitelj z rudniško preskrbo v enem letu, bi se dal ugotoviti iz vsote, ki je bila dana rudniku v enem letu za njegovo vzdrževanje, in iz računov, ki jih je najti pri komori.

Vizitacijo rudnika je treba opraviti vsaj enkrat na leto, da bodo že vnaprej izključene vse nepravilnosti. Delavci, ki jih je v rudniku veliko več kot pri kakem drugem deželnoknežjem rudniku in ki jim je delo v rudniku edini vir zaslužka, bodo zopet dobili zaupanje do rudnika ter bodo v njem radi prebivali in se množili. Rudnik bo zopet prišel do ugleda, ker je po pripovedovanju rudarjev skoro prek mere bogat. Deželnoknežja korist od rudnika bo veliko večja kot doslej in vse se bo v miru in zadovoljstvu opravljalo, če bo vladar ukrepal, kot predlagajo; v nasprotnem primeru ni pričakovati drugega kot propad rudnika, iz rudnika pa bodo odšli dobri in izkušeni rudarji. S temi besedami je komisija zaključila svoje izčrpno poročilo ter ga poslala vladarju.¹⁰

Deželni knez je na poročilo komisije hitro ukrepal. Že naslednje leto je izdal idrijski rudarski red, ki naj rudarje prisili k poslušnosti in redu, kar je osnovni pogoj za obstoj vsakega rudnika.¹¹ Idrijskega učitelja in nasnovatelje upora je po daljšem zaporu odpustil iz službe.¹² Upravitelju je odvzel pravico do rudniške preskrbe, ki jo je prenesel na posebnega uslužbenca, ta pa je za svoje delo odgovarjal kranjskemu vicedomu in dvorni komori.¹³ Upravitelja Urbana Ainkhürna je odslovil iz službe, na njegovo mesto pa imenoval Gregorja Komarja, gozdarskega mojstra v Furlaniji.¹⁴ Na kranjskega vicedoma je prenesel dolžnost financiranja rudnika.¹⁵ L. 1588 je odkupil deželnoknežje desetine na Kranjskem, ki so bile v zakupu, ter jih dodelil Idriji za preskrbo z žitom. Z žitom od desetini je bila Idrija preskrbljena vsaj za nekaj mesecev v letu.¹⁶

Dohodki kranjskega vicedoma pa niso bili več tolikšni, da bi mogel z njimi v celoti vzdrževati idrijski rudnik. Žito in denar si je moral izposojati pri premožnejšem kranjskem plemstvu in meščanstvu, ki mu zaradi nerednega vračanja posojil niso hoteli dajati na upanje.¹⁷ Že ob koncu 16. stoletja Idrija ni bila več redno preskrbljena z žitom in drugimi potrebščinami. Rudarji po cele tedne niso prejeli niti prgišča žita za kruh ter so trpeli skrajno pomanjkanje. L. 1600 do 1601 je prišlo do novega upora v Idriji.¹⁸ Upor je bil sicer kmalu zatrt, uporna gibanja idrijskih rudarjev pa so se nadaljevala še v 17. stoletju, dokler ni prišlo v začetku 18. stoletja do temeljitega preobrata v gospodarstvu rudnika in je urejeno financiranje rudnika in izboljšanje proizvodnega procesa zagotavljalo idrijskemu rudarju boljše delovne in življenjske pogoje.

OPOMBE

¹ Marija Verbič, Idrijski delavec v 16. stoletju, *Zgodovinski časopis*, letnik VI—VII/1952-1953, str. 541—548;

² Hofkammerarchiv Wien, Innerösterreichische Quecksilberbergwerke, fasc. 18321/22 za l. 1564—1599, akt 1575, 14. 12.; 1575, 30. 9.;

³ Hofkammerarchiv Wien, IÖQuBw, fasc. 18321, akt 1575, 2. 11.;

⁴ Hofkammerarchiv Wien, IÖQuBw, fasc. 18321, akt 1579, 15. 7.; priloga A; Marija Verbič, *istotam*, str. 548;

⁵ Deželnoknežji ukaz z dne 20. 5. 1579 v Arhivu Slovenije v Ljubljani, Vicedomski arhiv, fasc. I/50, akt 3.;

⁶ Hofkammerarchiv Wien, IÖQuBw, fasc. 18321, akt 1579, 29. 5.;

⁷ Hofkammerarchiv Wien, fasc. 18321, IÖQuBw, fasc. 18321, akt 1579, 15. 7.;

⁸ Hofkammerarchiv Wien, IÖQuBw, fasc. 18321, akt 1579, 15. 7.; priloga B.;

⁹ Hofkammerarchiv Wien, fasc. 18321, akt 1579, 15. 7.;

¹⁰ Hofkammerarchiv Wien, IÖQuBw, fasc. 18321, isti akt.;

¹¹ Hofkammerarchiv Wien, IÖQuBw, fasc. 18321, akt 1580, 6. 4.;

¹² Landesarchiv Graz, Hofkammer, Sachabteilung, Kronologische Reihe, akt 1580, 14. 6.;

¹³ Hofkammerarchiv Wien, IÖQuBw, fasc. 18321, akt 1580, 18. 2.; Marija Verbič, Inavguralna disertacija: Rudnik živega srebra v Idriji do konca 16. stol., pogl.: Idrijska žitna desetina, FF Ljubljana, 1965.;

¹⁴ Hofkammerarchiv Wien, IÖQuBw, fasc. 18321, akt 1586, 7. 11. Landesarchiv Graz, Hofkammer, Sachabteilung, KR, akt 1586, 27. 3.; *istotam*, akt 1586, april.;

¹⁵ Landesarchiv Graz, Hofkammer, Sachabteilung, KR, 1586, 27. 3.; Hofkammerarchiv Wien, IÖQuBw, fasc. 18321, akt 1586, 26. 9.; Marija Verbič, Inavguralna disertacija, Rudnik živega srebra v Idriji, FF Ljubljana, 1965.;

¹⁶ Landesarchiv Graz, Hofkammer, Sachabteilung, KR, akt s.d./po mesecu juniju 1588 in *istotam*, akt 1589, januar; Marija Verbič, Inavguralna disertacija, pogl. Idrijska žitna desetina.;

¹⁷ Landesarchiv Graz, Hofkammer, Sachabteilung, KR, akt 1597, 19. 1.; Marija Verbič, Inavg. disertacija, pogl. Idrijska žitna desetina.;

¹⁸ Arhiv Slovenije v Ljubljani, Vicedomski arhiv, fasc. I/50, akt 29.

MEZDNO GIBANJE V IDRIJI 1898 - 1900

Jurij Bavdaž

V letu 1898 se je socialnodemokratsko gibanje že utrdilo. Idrija je bila sedež okrajne organizacije Jugoslovanske socialnodemokratske stranke za Notranjsko. V tem letu je bilo ustanovljeno Konsumno društvo, imeli pa so že dve leti tudi strokovno organizacijo. Socialna demokracija je gospodarila v javnem političnem življenju. Že dve leti so bili vsi javni politični shodi domena socialnih demokratov. Vseeno je bilo, kdo je sklical shod, klerikalci in liberalci niso mogli izvoliti predsednika shoda iz svojih vrst, ker so prihajali na shod vsi rudarji, ki jih je bilo dovolj, da so izglasovali lastnega predsednika. Decembra 1900 so dobili socialni demokrati v peti kuriji v Idriji 78 % vseh glasov, v Spodnji Idriji pa 93 % glasov.¹ Bolj poudarjene socialnodemokratske večine si ne moremo predstavljati. Redka so bila mesta v avstroogrski monarhiji, kjer so specifični pogoji omogočili socialnodemokratskemu gibanju tako ugoden položaj.

JSDS si je pridobila rudarja in to rudarja s stoletno delovno tradicijo, ki je bil življenjsko navezan na delo v rudniku, ker je prevzel po očetu poklic in vedel, da čaka sina ista usoda. Ta rudar se je zavedal daljnosežnosti vsake pridobitve in je zato bil stanoviten v načelih. Nadaljnji razvoj je pokazal, da so ti rudarji socialistično miselnost, ki so jo prevzeli, v bodočnosti tudi obdržali.

Sredi leta 1898 je prišel iz Zagorja Franc Rinaldo, ki je prevzel plačan položaj upravitelja v Konsumnem društvu. Vodil je tudi strokovno in politično organizacijo. Imel je že nekajletne izkušnje v delu s strokovnimi organizacijami. Kmalu po prihodu je sprožil akcijo za dvig mezd.

Vsi pogoji so bili torej za začetek ugodni, slabi prejemki idrijskega rudarja pa objektivni razlog, da se je mezdno gibanje sprožilo. V Idriji ni bila aktualna klasična zahteva proletariata po 8-urnem delavniku, ker je v Idriji ta urnik veljal že iz časov srednjeveškega patriarhalnega rudniškega reda. (Delovni čas od 4. do 12. ure je omogočil rudarjem, da so si v popoldanskem času z dodatnim domačim delom izboljševali življenjske pogoje.) Naj omenimo, da so del plače dobivali v naravi (žito in drva).

O mezdnem gibanju nam je ostal zelo posplošen pregled v poročilu JSDS na VIII. zboru avstrijske socialnodemokratske stranke novembra 1901:

» Mezdna gibanja. V Idriji je trajalo dve leti gibanje delavcev tamošnjega živosrebrnega rudnika; delavci so hoteli doseči izdatno zboljšanje mezd, zmanjšanje kategorij, jasen službeni red, stanovanjske olajšave, zboljšane dobave žita in lesa od države ter reforme v bratovski skladnici. Na pritiskanje II. skupine rudarske zadruga se je sešel v Ljubljani poravnalni urad, ki je priznal upravičenost večine zahtev; toda poljedelsko ministrstvo se razzsodbi ni hotelo pokoriti. Tako je za novo leto 1901 pretil izbruh stavke. Toda kakor je kazalo, bi morali rudarji v stavki biti poraženi, in zaupnikom se je posrečilo, da so zadržali rudarje od nevarnega eksperimenta. Poljedelsko ministrstvo je privolilo v 15-odstotno zvišanje mezd in v nekatere nadaljnje koncesije, ter obljubilo, da bo izvedlo regulacijo mezd še po preiskavi razmer. Izdelan je bil tudi službeni red in predložen delavskim zaupnikom s pozivom, da sporočijo svoje želje.«¹

V navedenem poročilu naj bi bilo zajeto dveletno delo idrijske socialne demokracije, ki je v tej dobi dosegla maksimalno aktivnost v celotni svoji zgodovini. Toda rekonstrukcija dogodkov iz obstoječih virov nam pokaže, da je poročilo pomanjkljivo in ne daje pravilne slike meznega gibanja, ki se je končalo z dosti večjim neuspehom, kot navaja poročilo.

Če bi hoteli poiskati »uradni« začetek meznega boja, bi določili 30. oktober 1898². »Rdeči prapor« je priobčil 5. novembra 1898 dopis, iz katerega je razvidno, da je bil v Idriji shod, kjer so rudarji v prisotnosti Melhiora Čobala prvič zahtevali izboljšanje delavskih prejemkov. Čobala so rudarji takrat poklicali iz Zagorja, da bi vodil shod in je verjetno sodeloval tudi pri sestavljanju resolucije, katere vsebino navaja »Rdeči prapor«:

» ... Danes zborujoči rudarji sklenejo sledečo resolucijo in pooblaščuje delegate II. skupine rudarske zadruga, da jo predlože v dveh spisih in sicer: visokemu ces. kr. poljedelskemu ministrstvu in ravnateljstvu tukajšnjega rudnika.

1. Oziraje se na mnogoštevilne katastrofe v raznih rudnikih zahtevamo radi varnosti življenja nujno, da se odstrani zaklepanje rudarjev v rudnik. [O tej zahtevi kasneje niso več govorili. Rudarji so smatrali to zaklepanje za ponižujoče.]³

2. Oziraje se na vedno večji telesni propad in na žalostno gmotno stanje idrijskih rudarjev in na naraščajoče bolehanje delavstva v Idriji, česar so v prvi vrsti krive sedanje nizke odmerjene plače, zahtevamo od visokega ces. kr. poljedelskega ministrstva kakor tudi od rudniškega ravnateljstva, da se uvede minimalna plača dnevno 1.20 fr., tako da ne bode nobeden kopač, tesar, zidar in kovaški pomočnik izpod te svote plačan; vozniki se imajo 10 % izpod kopačeve plače izplačevati; za čistilce se ima uvesti plača 50—60 kr. V to minimalno plačo ni vračunati limito. [Zahtevana mezda je bila za 100—130 % višja od takratnih prejemkov. Kot limito je razumeti žito in drva. S to zadnjo pripombo so se hoteli rudarji zaščititi pred tem, da bi jim odpravili dajatev v naravi in da bi uprava prištela denarno protivrednost v zahtevani povišek.]³

3. Sedanji mnogoštevilni razdelki rudarjev naj se odstranijo in uvedejo naj se samo trije razredi: 1. kopači, 2. vozniki, 3. čistilci.

¹ Poročilo je objavljeno v prevodu v »Arhivu IZDG KPJ V. tom str. 88.«

² »Rdeči prapor«, 15. XII. 1898.

³ V oglatih oklepajih so avtorjeve opombe, ne da bi bilo drugače omenjeno.

4. Uvede naj se štirinajstdnevno izplačevanje z gotovim denarjem.

5. Delegati rudarske zadruga predložijo omenjene zahteve navedenim uradom; ako bi se tam odklonile, predložijo se takoj odboru obeh skupin rudarske zadruga ter se zahteva tekom 21 dni zborovanje; obenem se zahteva od vis. ces. kr. poljedelskega ministrstva in od rudniškega ravnateljstva, da se na predloženo resolucijo odboru II. skupine rudarske zadruga tekom 14 dni odgovori.¹

V resoluciji postavljene zahteve so bile zelo visoke. Agitacijsko je to seveda bilo upravičeno, saj so s takimi zahtevami pridobili še zadnje politično nediferencirane rudarje. Na naslednjem shodu se je našel en sam krščansko socialni rudar, ki je ugovarjal v resoluciji postavljenim zahtevam.

Ker rudarji odgovora na resolucijo niso dobili, so sklicali ponoven shod po dobrem mesecu. »Rdeči prapor« poroča naslednje:

»Iz Idrije, v decembru. Obelodanili smo že resolucijo, katero je sprejel dne 30. oktobra 1898 rudarski shod v Spodnji Idriji, sedaj pa moramo povedati še to, da do današnjega dneva niti ces. kr. poljedelsko ministrstvo niti tukajšnje ravnateljstvo ni besedice odgovorilo na delavske zahteve.

Ker se je v 5. točki dotične resolucije zahteval odgovor tekom 14 dnij, sklicala je rudarska zadruga javen zbor, ki je bil prava moralna zaušnica onim ošabnim gospodom, ki neprenehoma trdijo, da je v Idriji vsega skupaj 5 nezadovoljnih rudarjev. Zbora se je namreč udeležilo 967 delavcev. Sodrug Žonta poročal je točno točko za točko o resoluciji. Mej vsemi našel se je eden, neki krščanski socialist, ki je skušal dokazati, da je za delavce koristno, ako so razdeljeni na mnogo razredov. A šlo mu je jako slabo, kajti še jedinega svojega krščansko socialnega tovariša ni mogel prepričati. Zbor je sprejel soglasno vse točke resolucije, proti njim glasoval je samo omenjeni tudi — delavec.

Sodrug Jereb predlagal je potem, naj drž. poslanec sodr. Resel interpeluje poljedelskega ministra, ali misli razpravljati z idrijskimi rudarji ali ne, nadalje ali misli potrebno ukreniti, da se izvrše upravičene zahteve ali ne.

Tuti ta predlog je bil soglasno sprejet.²

Na tem shodu zahteve niso bile več z rokom določene in je bila reakcija zaradi resolucije, ki jo je poljedelsko ministrstvo prezrlo, zelo šibka. Sklenili so, da bodo pooblastili socialnodemokratskega poslanca Resla za intervencijo pri poljedelskem ministru. Bolj pomemben je podatek, da se je udeležilo shoda 967 rudarjev, torej dejansko vsi. Pričakovali bi v naslednjem obdobju silovito nadaljevanje mezdnege gibanja. V »Rdečem praporu« pa celo leto 1899 ne zasledimo nobene novice, ravno tako tudi meščansko časopisje ne omenja mezdnege gibanja. S tem ni rečeno, da je akcija popolnoma zaspala. Čeprav ni poročil o shodih iz tega leta, je jasno, da so se zahteve, podane v omenjeni resoluciji, obravnavale vsaj v vsakdanjih razgovorih med rudarji.

V letu 1899 so idrijski dopisniki poslali v »Rdeči prapor« izredno majhno število dopisov. V letu 1900 pa se ponovno pojavijo članki, ki obravnavajo socialni položaj rudarjev, toda sprva le splošno in načelno, brez direktnega navezovanja na boj, začel pred letom in pol.

»Socializem je edino upanje trpečega ljudstva in pač radi bi vedeli, kje je v srednji Evropi dobiti večjih trpinov, nego so rudarji v gorsko-

¹ »Rdeči prapor«, 5. XI. 1898.

² »Rdeči prapor«, 15. XII. 1898.

*Idriji
Spomin prvega Majnika 1900.*

eraričnem rudniku v Idriji. Država je tukaj delodajalec in to je morda najžalostnejša prikazen. Država bi morala biti v vsakem oziru vzor; lep vzor drugim podjetnikom pa je ta erar, ki izkorišča delavce tako, da ljudje niti verjeti nočejo, ako jim povedo, kako se nam godi.¹

V zaključnem delu je že agitacijsko nakazana perspektiva. »In ljudje se čudijo, da gine delavska potrpežljivost! Gine, gine, ampak če priženejo tako daleč, da enkrat popolnoma izgine, tedaj naj le sebi pripišejo vse posledice. Tudi delavec je pač človek, ampak nekateri bi menda po sili radi naredili zver iz njega.«²

To je bil uvod v novo akcijo, na podlagi resolucije iz leta 1898, tokrat pa speljano do konca, brez prekinitev, do same stavkovne napovedi v decembru 1900.

V naslednjem dopisu (10. maja 1900!) obuja pisec znani shod in resolucijo. Gre pa za obujanje s časovno napako, ker skuša dopisnik pozabiti na enoletno mrtvilo in to nam je v potrditev, da je v tem letu socialna demokracija zanemarila začeto mezdno gibanje.

Dopisnik poroča o poteku mezdne borbe:

»Za splošno izpoznavanje njih prežalostnega položaja so pač storili, kar so le mogli; naznanili so pa tudi vsem poklicanim faktorjem svoje

¹ »Rdeči prapor« 1. 2. 1900.

² »Rdeči prapor« 1. 2. 1900.

minimalne zahteve, ki so res nad vse skromne. Lani je bilo rudarsko gibanje v Idriji v tem oziru jako živahno. Svoj vrhunec je doseglo na shodu [shod je bil oktobra 1898!], kjer je ogromno število delavcev določilo naslednje zahteve: Povišanje plače, tako da bi bila temeljna mezda [Grundlohn] za kopača 1.20 gold., prosto žito in drva, ki se doslej od zaslužka odračunajo; ter odstranjenje mnogobrojnih kategorij.

Priznati se mora pač, da so te zahteve v sedanjih razmerah jako majhne. Ali do današnjega dneva vendar še ni niti ena uslišana, dasi sta se zastopnika podjetništva pri spravnem uradu v Ljubljani izrekla, da bodeta delovala na to, da se delavskim zahtevam ustreže. Ali obljubiti in storiti bi bilo preveč. Vprašanje pa je, koliko časa naj delavci še čakajo na odrešenje.¹

Zadnji del nam razkriva neznano delovanje v prejšnjem letu, in sicer zvemo, da je bil poleg prošnje za interpelacijo poslancu Reslu leta 1898 predložen spor glede mezd rudarski zadrugi v Ljubljani in da so zastopniki podjetništva sprejeli zahteve delavstva (iz dopisa ni jasno ali v celoti ali samo delno). To, da so predstavniki podjetništva sprejeli te zahteve, je seveda važno, ni pa bilo odločilno, ker sklepi tega spravnega urada niso bili obvezni za delodajalca in kot bomo videli kasneje, je ministrstvo za poljedelstvo te sklepe popolnoma prezrlo.

Meseca junija in julija je strokovno vodstvo končno pospešilo in zaostriilo gibanje. Sedaj gre res za klasično in tudi dobro vodeno mezdno gibanje. Shod sledi shodu, zahteve se razčistijo, specificirajo, poročila o shodih, pogajanjih so izčrpna in iz njih lepo vidimo potek dogodkov. Iz »Rdečega prapora« dobimo točne podatke o plačah in zahtevkih:

»Za osemurno normalno delo zasluži v Idriji, v erarskem ces. kr. rudniku:

nadkopač	1 K. 20 vin.
kopač	1 K. 04 vin.
podkopač	— 90 vin.
voznik	— 88 vin.
rudarski vajenec 1. do 3. razreda	66—80 vin.

Povrh te velikanske plače (!) dobe delavci zase in za družino še nekaj žita in koruze, in sicer mesečno:

družina z osmimi otroci, t. j.

	hekt. pšenice	rži	vredno
deset oseb	0.525	1.025	9 K. 10 vin.
devet oseb	0.500	0.950	8 K. 52 vin.
osem oseb	0.475	0.875	7 K. 94 vin.

i. t. d., tako da pride povprečno na eno osebo 0.025 hektol. in pri 0.075 hektol. dobitka; torej dobi oseba nad dvajset let pšenice 0.275 hektol., koruze 0.300.²

Sledijo zahteve idrijskih rudarjev. Temeljne zahteve iz oktobra 1898 se niso spremenile. Čeprav na shodih in v resolucijah niso omenjali zmeraj vseh, so ostale enake do konca. Bile so: 1. zmanjšanje kategorij,

¹ »Rdeči prapor« 10. V. 1900.

² »Rdeči prapor« 20. VII. 1900.

2. da ostane limito, 14-dnevno izplačevanje in tolikšen povišek plač, kot je razviden iz spodnje tabele:

1. Na akordnem delu [temeljno plačo]

za kopače	2 K. 40 vin. [+ 130 %]!
za podkopače	2 K. 20 vin.
za voznike	2 K. —
za zastavljalce in vajence	1 K. 20 vin. — 1 K. 40 vin.

2. Gosposki šiht [dnevno plačilo]:

za kopača	od 1 K. 4 vin. na 1 K. 64 vin.
za podkopača	od 96 vin. na 1 K. 56 vin.
za voznika	od 80 vin. na 1 K. 48 vin.
za zastavljalca in vajence	od 80 vin. na 1 K. 40 vin.*

Zadnja zahteva nas iznenadi, saj so delavci doslej zahtevali izboljšanje plač tako, kot prikazuje prvi stolpec z naslovom — Na akordnem delu, o »gosposkem šihetu« ali dnevnem plačilu pa zahteve niso govorile doslej in ne bodo poslej. Tako imenovani »gosposki šiht« ali dnevno plačevanje je opravljala manjšina delavcev in sicer na mestih, katerih ni bilo mogoče normirati zaradi značaja dela samega. Zanimivo je (in razumljivo), da so predstavniki delavstva zahtevali spremembo akordnih plač, rudniška direkcija pa dnevnih.

Rudniška direkcija je odgovorila Rudarski zadrugi v Ljubljani, da zahtevam rudarjev ne more ugoditi, ker jih stavlja samo del rudarjev, večina pa da je s sedanjimi razmerami popolnoma zadovoljna. Ko so rudarji zvedeli za to izjavo, so sklicali ponoven shod, o katerem je poročal »Rdeči prapor« takole:

»Organizovani rudarji so takoj sklicali javen shod, da se pogovore zaradi odgovora, ki so ga dobili. Shoda, ki ga je priredila II. skupina rudarske zadruge, se je udeležilo 998 rudarjev. Ogromna večina se je tukaj ponovno izrekla za omenjene zahteve. Nasprotno je glasovala samo neznatna peščica krščanskih socijalistov, na čelu jim Lovre Brumen, ki je delal propagando za rudniško direkcijo. Tista neumna fraza, da so delavci zadovoljni, je torej splavala po vodi, in pokazalo se je, da je »zadovoljna« samo tista peščica, ki misli, da bode za izdajstvo splošne koristi dobila posebno plačilo od direkcije.

Delavci so zahtevali, naj se skliče poravnalni urad v Ljubljani, v smislu zakona. Kot zastopnika delavcev sta bila izvoljena sodruga Valentin Gliha in Ivan Kunstel. V Ljubljani so jim obljubili, da se bode vse storilo za izboljšanje položaja in za izpremeno kategorij. Obljubili so uravnavo tekom dveh mesecev.«²

Krščansko socialna opozicija je nekoliko močnejše nastopila. Kako pa je bila ustvarjena tista rudniška »večina«, poročevalec sam objasni:

»Namesto da bi zadovoljili uboge trpine, je rudniški nadsvetnik takoj začel iskati »dokaze«, da je ljudstvo »popolnoma zadovoljno«, samo pri tistem »prokletem rudarskem društvu« da je nekoliko hujskačev. Gospod nadsvetnik je imel dober nos; vedel je, kam se mu je obrniti, ako hoče dobiti materiala proti delavcem. Šel je vprašat narodno bralno društvo in pa krščansko delavsko društvo, ali se strinjata z zah-

¹ »Rdeči prapor« 20. VII. 1900.

² »Rdeči prapor« 20. VII. 1900.

tevami rudarskega strokovnega društva. Slavni narodnjaki so odgovorili, da se ne pečajo s političnimi vprašanji. To je bilo jako modro. Zboljšanje delavske plače jim je torej »politično« vprašanje! Ravno tako babje se je obneslo katoliško društvo, kjer so jezuvitične spletke v modi. Ta pobožna družba je pri tej priložnosti delavsko stvar naravnost izdala.¹

Iz tega je lepo razvidno, kakšno je bilo rudniško utemeljevanje. Dopisnik je namerno dodal Delavskemu bralnemu društvu »narodno«, ker se je liberalna stranka trudila, da bi to liberalno društvo ostalo formalno apolitično. To društvo je bilo ustanovljeno leta 1884 in si je takrat pridobilo nekaj vpliva med delavstvom. Po politični diferenciaciji je v 90 letih postalo liberalno in v obdobju tega mezdnega gibanja ni imelo večjega vpliva na delavce. Krščansko socialno delavstvo v tem obdobju ni zajemalo v nobenem primeru 20 % vseh rudarjev. Torej je rudniška direkcija to večino skonstruirala tako, da je imela delavce v klerikalnem in liberalnem taboru za zadovoljne s stanjem v rudniku, medtem ko naj bi bili samo člani ene stranke proti rudniški direkciji: torej dva dela za stari pravilnik, eden pa proti. Dejansko je bilo približno 80 % rudarjev za nov pravilnik, ostali pa proti ali indiferentni.

V protidelavsko akcijo spada tudi ustrahovalni poskus ministrstva. O tem zvemo v istem članku tole:

»Med tem pa je visoko poljedelsko ministrstvo iztaknilo drugo afero. Našlo je v zapisniku o konferenci rudarske zadruga besede odbornika Tomaža Filipiča, da odklanja nadalje vso odgovornost, ako se ne ugodí delavskim zahtevam in da naj si ministrstvo pripiše vse posledice, ki utegnejo nastati iz delavskega gibanja. Imenovani odbornik je dobil poziv, da se mora pri rudniškem ravnateljstvu zagovarjati, kaj je mislil s tistimi besedami. S tem so morda izvestni krogi hoteli zastrašiti ne samo pogumnega odbornika, ampak delavce sploh. Delavcem je sedaj jasno, kje je njih pot in na kaj se smejo zanašati.«² Sledi še odgovor na obrekovanje paznikov, ki so podpirali rudniško ravnateljstvo z izjavo, da so idrijski rudarji leni in zato ne zaslužijo večjih plač. Rudar Pivk pa je zavrnil obrekovanje na shodu takole:

»...dotični pazniki... naj odgovore, zakaj je pač polovica idrijskih rudarjev prevzdignjena [kilava]. Samo leta 1899 se je iz bolniške blagajne izplačalo 1114 kron za prepase ponesrečenih rudarjev. To je dokaz, da idrijski rudar ni lenuh, ampak, da trpi kakor živina.«³

Ta protiakcija rudniške direkcije, ministrstva in domačih uradnikov ni dosegla nobenega učinka in mezdno gibanje se je z nezmanjšano silo nadaljevalo. Učinek je bil celo obraten, ker postavi delavstvo 8. julija še nove zahteve in sicer: 1. praznovanje prvega maja, 2. akord se ne sme nikdar znižati pod temeljno plačo, 3. tekom akordne periode se ne sme nikdar regulirati akorda na škodo delavstva; tekom meseca ne sme biti nihče samolastno prestavljen na drugo delovno mesto, 4. brezplačno žito in drva za naprej, 5. prosto stanovanje oziroma po številu otrok stanarina 3 do 5 kron. Končno je izrekla peticija upanje, da bo poljedelsko ministrstvo odgovorilo tekom štirih tednov.⁴

Na vse te zahteve resolucije je odgovorilo poljedelsko ministrstvo 11. julija pod št. 15.393:

¹ »Rdeči prapor« 20. VII. 1900.

² »Rdeči prapor« 20. VII. 1900.

³ »Rdeči prapor« 20. VII. 1900.

⁴ »Rdeči prapor« 10. VIII. 1900.

»Delavstvu ces. kr. rudnika v Idriji. Na zahteve, katere je stavil krajevni delavski odbor v Idriji dne 1. aprila in 8. julija t. l. je ces. kr. poljedelsko ministrstvo z odlokom dne 8. avgusta 1900 števil. 19.277 odgovorilo [očitno sta dva odgovora, Schmid navaja oba, rudarjem pa sporočil vsebino drugega], da se upeljava novega plačilnega regulativa z zvišanimi temeljnimi plačami, ki so trajno breme državnega budgeta (Idrijski rudnik — in splošni pokojninski etat), in za katerega ni skrbjeno v proračunu za leta 1900 in 1901, ni nadejati pred začetkom leta 1902.«¹

Rudniška direkcija je sporočila vsebino dopisa delavstvu komaj mesec kasneje. Dopisnik pravi:

»Rudniško ravnateljstvo pa ni našlo časa delavcem naznaniti rešitev, dokler ni začelo delavstvo z novo silo pritiskati.«²

Vsebina dopisa je več kot zavrnitev. V njej je vel star duh avstrijskega birokratizma, ki ni videl in ni znal oceniti dobe. Saj je odgovor odlok in so idrijski rudarji tretirani kot državni uslužbenci.

Ta odrezavi, hladni »odlok« je osupnil tudi delavstvo. Vsekakor nihče ni pričakoval takšnega popolnega in podcenjujočega ignoriranja delavstva. samega, ne le zahtev: To je razvidno iz tona, v katerem piše dopisnik:

»Ces. kr. poljedelsko ministrstvo gotovo ne pozna delavskega gibanja v Idriji. Rešitev, ki jo je ravnateljstvo razglasilo delavcem, prezira skratka vse zahteve razven regulacije temeljne plače.«³

Zanimivo je, da je dopisnik zmanjšal negativnost vsebine, saj meni, da je bila rešena regulacija temeljne plače, kar pa ne ustreza dejstvu, ker je ta obljubljeni regulacija odložena na leto 1902 in še to brez kakršnekoli garancije, da bo tudi ugodno rešena. Reakcija je bila odraz osuplosti, saj drugače tudi ne moremo razumeti dopisnika, ki je sprejel obljubo za leto 1902 kot pozitivno rešeno zahtevo.

Udarec je prej prebolelo delavstvo kot vodstvo, ki pa je le nekaj ukrenilo, in sicer sklicalo že 15. avgusta javen shod (torej tri dni po prejemu odgovoru), in povabilo Grablovca, ki je imel radikalen govor. Poročilo o shodu pove samo, da je bila razburjenost velikanska in da je shod sprejel resolucijo (potrditev stare). Da je bila razburjenost velikanska, lahko verjamemo. Delavstvo odgovori na prezir rudniške uprave z radikalnostjo. Za to gre zasluga Grablovcu, ki je na shodih zastopal radikalna stremjenja.

Tu se dotaknimo prvič Grablovčeve in Čobalove vloge v pripravah na stavko v Idriji. Grablovic, tajnik rudarske strokovne organizacije za alpske dežele s sedežem v Köflachu je bil med začetniki socialne demokracije na Slovenskem, pripadal je generaciji, ki je v tem obdobju že prepuščala vodstvo socialističnega gibanja novi. Karakteristična predstavnik stare in nove generacije sta se srečala v Idriji. Iz poročil v »Rdečem praporu« razvidimo, da je Grablovic bil vehementen, borben za žrtvovanje, tudi lastno, v Köflachu je zbral 8000 goldinarjev za stavko in jo hotel izsiliti, izgovarjal je besedo štrajk, čemur se je Čobal zmeraj izognil, uporabljal je izraz »najskrajnejše sredstvo«. Grablovic, ljudski agitator, je tvegval v Idriji neprijavljen shod na prostem 28. oktobra in še enkrat dvignil borbenost idrijskih rudarjev. Če pa sledimo Čobalu, ki je prihajal pogosteje v Idrijo, vidimo, da je skušal ta radikalizem umirjati, le da mu

¹ »Rdeči prapor« 7. IX. 1900.

² Prav tam

³ Prav tam

to tedaj ni uspelo. Ves razvoj je šel predaleč. Tudi Čobal se je moral temu podrediti. Omeniti je treba, da je zadnjo, odločilno fazo tega gibanja vodil Čobal. Grablovic se je sicer udeležil zadnjih dveh shodov 1. in 6. januarja 1901. V teh odločilnih trenutkih pa se je popolnoma podredil Čobalu. Situacija se je v septembru zaostrovala. Na vse interpelacije rudarjev nista odgovarjala niti rudniška uprava niti ministrstvo za kmetijstvo. Rudarska zadruga je zavlačevala sklicanje poravnalnega urada. Na shodu 24. septembra je bil revolt rudarjev tako velik, da je v prisotnosti Čobala končno le bilo izgovorjeno:

»Rudarji izrekajo, da ostanejo nepremakljivo na svojem stališču in so pripravljene, izrabiti, če treba, najskrajnejša postavna sredstva v dosego svojih opravičenih zahtev. V tem smislu izreka shod, da rudarji niso voljni trpeti daljnega zavlačevanja in če poravnalni urad ne bode sklican tekom 14 dni, hočejo porabiti najskrajnejše sredstvo. Lokalnemu odboru rudarske zadruge se nalaga, da naznani sklep današnjega shoda ces. kr. rudniškemu uradu.«¹

Poravnalni urad pri rudniški zadrugi je bil le vmesna obvezna stopnica, ki jo je bilo treba upoštevati. Imamo pa vtis, da so predstavniki rudarjev menili, da je sklepanje tega urada o njihovih zahtevah bilo že izvršilni akt. Ta urad je ustanovila oblast, da bi zgladila spore med delavstvom in podjetništvom, rzsodba pa je bila sugestija, ki so jo prizadeti sprejeli ali pa tudi ne.

Na tem shodu se je pojavilo vprašanje gozdnih delavcev. Jugoslovanska socialnodemokratska stranka v Idriji je doslej in tudi poslej zanemarjala delavstvo, ki ni bilo zaposleno v rudniku, zato je imelo med temi delavci večji uspeh krščanskosocialno gibanje. Vsekakor so pa na tem shodu izrekli solidarnost z gozdarskimi delavci in njihovimi zahtevami, kar je izzvenelo deklarativno, kajti socialna demokracija ni spremenila stališča in se za gozdne delavce ni več zanimala.

Na najpomembnejšem shodu med vso akcijo, ki je bil 28. oktobra, so sprejeli resolucijo, ki je sestavljena v izredno resnem ultimativnem tonu, in je priobčena v »Rdečem praporu« brez vsakega komentarja. Iz dokumenta veje moč in samozavest idrijskega proletariata:

»Resolucija, ki jo je sprejel zadnji rudarski shod in ki smo jo že v zadnji številki omenili, se glasi:

Uvažuje, da traja naš boj za izboljšanje delavnih, plačilnih in zavarovalnih razmer v eraričnem rudniku v Idriji že dve leti in da kljub vsemu prizadevanju ni bilo mogoče, mirnim potom kaj doseči;

uvažuje, da je delavstvo že z zahtevami z dne 30. oktobra in 4. decembra 1898 ter po svojih zaupnih možeh pri poravnalnem uradu dne 12. marca 1899 izreklo pričakovanje, da bode ces. kr. ravnateljstvo v Idriji in ces. kr. poljedelsko ministrstvo ugodilo željam delavcev glede zvišanja minimalne plače, znižanja razredov in izboljšanja gmotnega stanja vobče, zlasti da ne bo več tistih trdosti pri odkazovanju in izpreminjanju dela v akordu, ki so se doslej pojavljale;

uvažuje, da se je predložilo zahteve vnovič 1. aprila, 29. junija, 8. julija, 23. septembra 1900;

uvažuje, da je poljedelsko ministrstvo z odlokom z dne 8. avgusta 1900 odbilo zahteve delavcev, češ da v proračunu za leto 1900 in 1901 ni poskrbljeno za večje izdatke pri rudniku, kar pa se ne more vzeti za dovoljen izgovor, ker je bil proračun oktroiran na podlagi § 14.;

uvažuje, da je ces. kr. poljedeljsko ministrstvo z odlokom 23. 894 — 1740 z dne 8. oktobra 1900 dovolilo edino 15 odstotkov plačilne doklade k obstoječim normalnim dninam, da je torej le malemu delu delavstva, ki dela na dnino, nekoliko boljše dohodke;

uvažuje torej, da so bile zahteve delavcev že dve leti prezirane in da je po dolgem zavlačevanju le malemu številu delavcev dovoljena malenkost, izreka shod:

Da se nikakor ne more strinjati s postopanjem ces. kr. rudniškega ravnateljstva v Idriji, ces. kr. poljedeljskega ministrstva, predsednika rudarske zadruga drja. Schepla in rudniške oblasti, ki odlaša imenovanje predsednika poravnalnemu uradu. Shod zahteva, naj skrbi predsednik rudarske zadruga, da se imenuje predsednika poravnalnemu uradu tako, da se najpozneje tekom 14 dni vrši obravnava. Shod zahteva tudi od ces. kr. ravnateljstva, naj vobče skrbi glede rudniško redarstvenih naprav in naj ukrene, da se radi varstva dela in delavcev odstrani stari, nepotrebni les iz rudnika.¹

Iz dopisa je razvidno, kakšno je bilo takratno razpoloženje. Zlasti zadnji odstavek resolucije razodeva, kakšno samozavest so takrat čutili rudarji, saj so kar pometali z upravo. Ravnateljstvo je na shod reagiralo. Ohranjeno je naznanilo rudniške uprave, ki nam dopolnjuje sliko o poteku shoda, o razpoloženju rudarjev ter nam prikazuje samega Grablovica, takšnega kot ga je takratno idrijsko rudarstvo videlo in sprejemalo:

»Cesarsko kr. kmetijsko ministrstvo. Podpisano cesarsko kraljevo rudarsko glavarstvo naznanja, da je c. k. revirni rudarski urad v Ljubljani z dopisom c. k. rudniške direkcije v Idriji z dne 30. IX. t. l. obvestil, da je velik del tamkajšnjih rudniških delavcev 28. X. t. l. imel oblastveno nedovoljen shod pod milim nebom, na katerem je neki Grablovic iz Köflacha v silovitem govoru pozval delavce, naj po 14 dneh stopijo v stavko, za katero je na razpolago 8000 goldinarjev denarja (Strikegelder) in to, da so delavci ta predlog odobrili.

C. kr. rudarsko glavarstvo je o tem obvestilo deželno vlado za Kranjsko in jo zaprosilo, naj z vsemi zakonito dopustnimi sredstvi preprečuje v bodoče tako hujskanje delavcev eraričnega rudniškega podjetja v Idriji in da po možnosti sproži poseg kazenskega sodišča zaradi nedovoljenega shoda 28. X.²

Rudniška direkcija ni dosegla kazenskega pregona Grablovica in ostalih sklicateljev shoda, ker so shod pravilno prijavili, le dovoljenje je zaradi prezaposlenosti okrajnega glavarstva v Logatcu prispelo z zakasnitvijo.

Iz resolucije zvemo, da je rudniška direkcija z odlokom, datiranim 8. oktobra odobrila 15 odstotni povišek, toda le za delavce, ki delajo na dnino.³ To je bilo prvo popuščanje direkcije in ministrstva. Odobren je bil majhen povišek in to samo majhnemu delu delavcev. S tem je uprava oslabilo lastne pozicije v spopadu z delavstvom [poprej je bila odgovorila:

¹ »Rdeči prapor« 10. XI. 1900.

² Dopisi kmetijskega ministrstva c. kr. rudarskemu glavarstvu v Celovcu. (Prepis hrani dr. Kermavner.)

³ »Rdeči prapor« 10. XI. 1900.

»Do leta 1902 ni v proračunu postavke za povišanje.«]. Ko je poravnalni urad rudarske zadruga 18. novembra sklepal in delno ugodil zahtevam. V tabelarni obliki je podana rekapitulacija dotlej postavljenih zahtev in odobren povišek.

Sedanja plača		Zahtevana plača (za akordno delo)		Odobrena plača ¹ po poravnalnem uradu	
nadkopač	1 kr. 20 vin.	kopači	2 k. 40 vin.	kopači	1 k. 64 v.
kopač	1 kr. 04 vin.	podkop.	2 k. 20 vin.	podkop.	1 k. 56 v.
podkopač	90 vin.	vozniki	2 k.	vozniki	1 k. 48 v.
voznik	88 vin.	zastavljalci	1 k. 20 vin.	I. vrste	
		in vajenci	do 1 k. 40 vin.	čistilci	1 k. 40 v.
rud. vajenec	od 66 do 80 vin.			II. vrste	
				čistilci	1 k. 20 v.

Kot vidimo iz primerjave tabel, je bila rudarska zahteva 100 odstotkov do 130 odstotkov povišanje mezd. Poravnalni urad pa je sprejel načelo, naj pripada vsem kategorijam linearen povišek 60 vinarjev. Nadkopači so dobili manj (44 vinarjev) in to zaradi pregrupacije. Rudarji so brez pridržkov sprejeli sklepe poravnalnega urada, čeprav je bil zahtevani povišek zmanjšan na polovico. Vsekakor je bil ta odobreni povišek še vedno uspeh. Odslej naprej so se rudarji borili, da bi obdržali to, kar jim je poravnalni urad potrdil. Zato je pa rudarska direkcija oziroma poljedelsko ministrstvo odklonilo razsodbo poravnalnega urada. Ministrstvo ni navedlo nobenega roka ali možnosti za novo poravnavo. Spričo tega so delavci na shodu 12. decembra sprejeli sklep, ki ni temeljil več na prvotnih zahtevah, ampak na obrambi poviška, ki ga je odobril poravnalni urad.

»Danes zbrani rudarji izjavljamo, da niti za trohico ne odstopimo od razsodila poravnalnega urada in zahtevamo, da se do prvega januarja 1901 sklepi izvršijo, ako se pa naše zahteve odklonijo, potem odklanjamo vso odgovornost glede štrajka, v katerega vidimo, da nas hoče edino c. kr. po Avstriji ne bodo zapustili.«²

Vsem drugim zahtevam dodajamo še to, ker nismo mi povzročili razdora glede sklepa poravnalnega urada, da se nam pusti popolnoma proste roke v smislu koalicijskega zakona z dne 7. aprila 1870 drž. zakon št. 43, in radi stavke niti enega delavca ne odstrani iz dela.

Sklenjeno resolucijo vlagamo po današnjem predsedništvu in po zaupnih možeh visokemu c. kr. poljedeljskemu ministrstvu, c. kr. rudniškemu glavarstvu v Celovcu, in predsedništvu rudarske zadruga v Ljubljani, od katerih zahtevamo pravočasno potrdilo rešitve naših zahtev do prvega januarja 1901.

Tu je zadnji dokaz, da so naši delavci porabili vsa sredstva, da se nujna zadeva pravično in mirnim potom reši. Ako pride do štrajka, je temu krivo samo erarično podjetništvo in v tem slučaju upamo, da nas sodrugji po Avstriji ne bodo zapustili.«²

To je bil zaključni sklep zadnjega shoda pred stavko, ki je bila s tem dejansko napovedana za 1. januar. Takšen položaj je ustvaril sam razvoj mezdnege gibanja.

¹ »Rdeči prapor« 21. XII. 1900.

² »Rdeči prapor« 21. XII. 1900.

Poglejmo še, kakšna je bila politična situacija v Idriji decembra 1900. 12. decembra so državnozborske volitve za peto kurijo. Ne moremo si želeti boljšega pokazatelja političnega razmerja sil, kot so rezultati teh volitev:

<i>Idrija:</i> socialni demokrati	728 glasov
liberalci	41 glasov
klerikalci	147 glasov

Spodnja Idrija:

socialni demokrati	159 glasov
klerikalci	12 glasov. ¹

Prvomajsko praznovanje
(1905 — Podroteja pri
Idriji)

Procentualno torej dobijo v peti kuriji socialni demokrati v Idriji 78,43 % in v Spodnji Idriji 93,51 %. To je dosegla socialna demokracija z mezdnim gibanjem.

Vse politične formacije v Idriji pričakujejo razplet dogodkov z največjo rezerviranostjo. Meščanski časniki ne poročajo o pripravah in o vzdušju v zadnjem tednu pred napovedano stavko. V stališču meščanskih strank med

¹ »Slovenec« 13. in 14. XII. 1900.

mezdnim gibanjem smo zvedeli iz socialističnih virov le to, da so krščanski socialisti na shodih ugovarjali vsemu mezdnemu gibanju. Liberalci se pa niso oglasili.

Nekoliko dlje se je treba ustaviti na krščanskosocialnem stališču, ki ga v Idriji ne moremo ločiti od klerikalnega, ker so voditelji dekan Arko in Ozvald ter rudar Kogoj imeli popolnoma enotno politično linijo. To krščansko socialno gibanje je doživljalo v slovenskem merilu v tem obdobju preobrazbo v ideološkem in praktičnem političnem oziru, zato ga moramo posebej analizirati.

Po šestletnem delovanju si je ustvaril krščanski socializem na Kranjskem zelo trdno pozicijo. Krek je mobiliziral v tem obdobju (1894—1900) ves klerikalizem v borbi proti socialni demokraciji. Če ni izrinil s Kranjskega socialističnega gibanja, kar si je bil zadal, mu je vendar preprečil obetajoč razvoj. Ugotavljamo pa tudi, da se je zmanjšala aktivnost krščanskega socializma nekako po letu 1900, torej po doseženem ozkem uokvirjenju socialističnega gibanja v slovensko politično življenje. Kot zanimiv dokaz, kako je klerikalizem obravnaval socializem v kratkem razmahu treh let, navajam dvoje gledanj. Krek je zaklical v letu najhujših borb na shodu v Idriji 31. avgusta 1897:

»Boj med tema dvema bo svetoven... Socialni demokrati pojdejo šele čez trupla krščanskih k zmagi.«¹ *

In dobra tri leta kasneje, 12. junarja 1901, je pisal »Slovenski list«:

»... socialne demokracije, ki je strašila med nami, skoro ni več.«

Še vedno je obstajala in bila celo bolje organizirana kot leta 1897, toda res je, da so si krščanski socialci na Kranjskem ustvarili med tem takšne pozicije, da se je niso več bali. Borba je še vedno trajala, toda pozicije so se razjasnile.

Krščansko socialno gibanje je doživljalo v letih 1899 in 1900 vsebinsko evolucijo, in sicer iz izključno v antisocializem usmerjene akcije je začelo delovati na strokovnem polju in zavzelo razredno stališče, z določenimi pridržki. Mejnika v tej preobrazbi sta vevška stavka in Krekov članek »Nekaj važnih resnic«, ki ga je objavil v »Glasniku« leto dni poprej.

V vevški papirnici sta si že nekaj let obe skupini (krščanski socialisti in socialni demokrati) prizadevali, da bi delavstvo organizirali, toda kljub naporom v tej smeri delavci maja 1900 niso bili niti organizirani in ne politično opredeljeni. Tako ni mogoče reči, ali so bili stavkajoči pod vplivom ene ali druge stranke.

Rekonstrukcija stavke po periodičnem tisku daje tako sliko:

17. maja je šla osemčlanska deputacija pod vodstvom delavca Briclja k upravi vevške papirnice in zahtevala: ureditev bolniške blagajne (občnega zbora niso sklicali 7 let), znižanje delovnega časa na 10 ur in 20 % dvig plač. Kot odgovor je uprava izjavila, da je voditelj delegacije odpuščen. (Kmalu zatem so ga celo zaprli.) »Rdeči prapor« je imenoval Briclja »naš tovariš« in s tem dajal videz, da je socialni demokrat. Delavci so na ukrep uprave reagirali z ostrim negodovanjem in takoj izjavili, da ne gredo na delo. »Rdeči prapor« je 20. maja poročal o dogodkih brez vsakega komentarja. V prihodnji številki 1. junija pa ni v listu nobenega poročila

¹ »Slovenec« 4. IX. 1897.

* Ze leta 1894 je izrekel Krek: »Socialna demokracija in katoliška cerkev sta tisti sili, med katerima se bo bil zadnji boj. Vsi vmesni kričači, naj se imenujejo liberalci ali karkoli, so brez pomena... (Slovenec, avgusta št. 193)

o stavki. »Slovenski list« je takoj podprl stavko in začel zbirati denar za stavkajoče, izogibal pa se je vsake izjave, kdo vodi stavko. V vsaki številki je priobčeval vesti o stavki in sezname prispevkov za stavkajoče. Tu je treba poudariti, da je ves klerikalizem zbiral denar in to ne vinarjev, temveč težke krone.

»Rdeči prapor« je 10. junija zapisal, da je bil 6. junija v Vevčah shod, ki ga je sklicalo društvo »Bodočnost« iz Ljubljane, da sta prišla Etbin Kristan in Čobal ter da je bil na shodu navzoč tudi Gostinčar. V tem obdobju je že bil vzpostavljen stik z »Gratweinsko« socialdemokratsko strokovno organizacijo. Delavci Gratweinske papirnice (spada pod isto družbo) so kasneje podprli vevško delavstvo z grožnjo solidarnostne stavke.¹ Na njihovo posredovanje se je za vevško delavstvo zavzela socialnodemokratska strokovna komisija v Gradcu. Na omenjenem shodu je delavstvo pooblastilo to komisijo oziroma Kristana in Čobala za pogajanja z upravo družbe, ki je kasneje spričo Gratweinske »grožnje« pristala na pogajanja.

Do tega shoda ni bilo nobene javne polemike med socialnimi demokrati in krščanskimi socialisti. Ko pa so socialni demokrati prevzeli pogajanja z upravo in so jih pri tem podprli vevški delavci, dobimo vtis, da je v Vevčah prevladala socialna demokracija. Solidarnost socialnodemokratskega delavstva v Gratweinu in zavzetost graške strokovne komisije sta namreč imponirali še neorganiziranemu vevškemu delavstvu. O tem, da se je usmerjalo k socialističnim pozicijam so bili prepričani socialnodemokratski voditelji, prepričani pa smo tudi mi, ki smo doslej sledili razvoju dogodkov, saj krščanski socializem ob stavki ni znal pokazati ničesar drugega kot materialno solidarnost z delavstvom; izhoda iz stavke ni znal poiskati, niti ga ni mogel. Na omenjenem shodu Gostinčar ni ugovarjal, niti ni imel s čim ugovarjati temu, da prevzamejo socialni demokrati pogajanja z upravo. Če temu ni ugovarjal Gostinčar, pa se je oglasil 9. junija »Slovenski list«, ki pravi, da so prišli socialni demokrati v Vevče šele tretji teden stavke. Proti pogajanjem z upravo ni mogel ugovarjati, pač pa je z največjo perfidnostjo zapisal:

»Pri obravnavanju [pogajanjih] z vodstvom morajo biti navzoči zastopniki vevških delavcev.² [Jasno, da je ta zahteva bila pogojena z nič prikritim: »Pazite, ti varajo!«]

Ta zahteva je bila brezpredmetna, ker so se 9. junija pogajanja že zaključevala. V isti številki se je »Slovenski list« hudoval nad »Slovenskim narodom«, ki je zapisal, očitno z zadovoljstvom, da so se vevški delavci oprijeli socialne demokracije, »ker krščanski socialisti zanje niso ničesar storili«.

Med 6. junijem in koncem stavke 12. junija je bil v Vevčah še en shod. V polemiki »Slovenski list« piše:

»Osrednje vodstvo [papirnice] jim je na razgovorih v Gradcu diktiralo pogoje [socialdemokratom], katere so pod vplivom socialnih demokratskih zastopnikov potrdili tudi zastopniki vevških delavcev.«

Torej je bilo to tudi po »Slovenskem listu« absolutno korektno ravnanje, saj so načrt pogodbe socialni demokrati predložili zastopnikom vevških delavcev, ki so jih odobrili. S tem se je stavka končala. Stavkajoči so dosegli tole: majhno povišanje plač, ureditev razmer v bolniški blagajni in zagotovilo, da ne bo noben delavec zaradi stavke kaznovan. Voditelj delegacije Bricelj je bil spet nameščen. To je bil skromen, vendar za takratne pogoje dovolj pomemben uspeh.

¹ »Rdeči prapor«, 20. VII. 1900.

² »Slovenski list«, 18. VI. 1900.

Po vsem kar smo navedli, je bilo pričakovati, da se bo vevško delavstvo pridružilo socialnim demokratom. Krščanski socializem je sprožil po teh dogodkih strahotno ofenzivo in angažiral v to politično akcijo vsa razpoložljiva sredstva in možnosti. V Vevče so prišli Krek, Gostinčar, Štefe, interveniral je sam škof Jeglič, v krepko podporo pa so jim bili domači gostilničarji in hišni posestniki. V petnajstih dneh je bila socialna demokracija kratkoma izrinjena iz Vevč. Socialnim demokratom ni uspelo ustanoviti strokovnega društva, ustanovil pa ga je Krek 1. julija 1900 pod imenom »Krščansko socialno strokovno društvo papirnih delavcev in delavk Vevške papirnice«. Vevško delavstvo — socialistično komaj navdahnjeno — pa je klonilo. »Naš tovariš« Bricelj, je izjavil, ko je prišel iz zapora, da ni več socialni demokrat, ampak krščanski socialist. (Socialni demokrati so mu preskrbeli odvetnika, ko je bil v zaporu.) Na kakšen način je potekala ta likvidacija, razvidimo iz »Slovenca«:

»Socialna demokracija mej vevškim delavstvom — na tleh! Dva mogočna udarca je včeraj zopet dobila socialna demokracija v Vevčah. Pokazalo se je včeraj, da vsi napor socialne demokracije podpirani od »Slovenskega naroda«, niso mogli privedi poštenega vevškega delavstva v rudeči internacionalni tabor socialne demokracije... Vevški delavci so si prepovedali socialno demokrasko hujskarijo iz Ljubljane, celo Železnikarju so menda pisali, da ga ni treba več v Vevče. Zato se je včerajšnji shod vršil dostojno, mirno [napadli so fizično Kocmurja!] ter bil izraz vevškega delavstva za samostojnost, slogo in proti socialni demokraciji... Tudi tovariš Bricelj je kazal na rek »sloga jači nesloga tlačiči« ter opozarjal, da se čuje o izreku podjetnikov glede vodij stavkujočih: »poleti jih bomo pustili, pozimi bodo pa šli.« Zato je treba organizacije in vprašal je zborovalce, kako organizacijo hote, nakar so delavci in delavsko krepko in jasno odgovorili: »krščansko!« Govornik je kazal nato, da se prav lahko vevški delavci sami organizujejo, ker gratweinski prej niso hoteli nič vedeti zanje... [Brez podpore socialnodemokraskih gratweinskih delavcev se uprava ne bi niti pogajala!]

Štefe: »... Mi hočemo, da se tu ne ustanovi organizacija, ki bi delavske krajcarje vodila na razne dvomljive centrale in kličemo: denar vevških delavcev mora ostati v Vevčah!«

»Ljubljanski socialni demokrat Kocmur je pri tem milo zastokal, da bo sedaj cukr dražji. To nasprotovanje [!] združenemu delavstvu in soglasno vsprejeti zaupnici je delavce tako razburilo, da so hoteli planiti na Kocmurja, a ženske so jim to ubranile ter jo same s palicami ubrale za Kocmurjem [tudi sfanatiziranje nekih politično popolnoma nezrelih žensk je spadalo v taktiko krščanskega socializma — delavke v Ljubljanski tobačni tovarni so bile ravno tako v prvih vrstah in tudi marsikdaj »ubranile« na podoben način kakšnega socialnega demokrata]... Kocmurju se ni posrečilo uiti nežnim pestem.«¹

Navedba je potrebna, da ponovno spoznamo, na kakšen način so zmagovali krščanski socialci. Krek je v Vevčah dobil potrditev, da se brez strokovne, stavkovne borbe njegovo gibanje ne bo moglo obdržati. To vprašanje je Krek teoretsko obdelal sicer že v letu 1899 v članku »Nekaj važnih resnic«, objavljenem v Glasniku:

»Da ima naša organizacija obilo nasprotnikov, tega pač ne bo nihče zanikal. Vseh vrst so. Najnavadnejši so pa vendar tisti, ki nas ne poznajo. Zato ni bilo nikoli preveč pojasnjevnaja v tem oziru. Odkrito in jasno

bese do moramo rabiti radi tega zlasti glede na take nasprotnike. Par važnih stvari bodo najprej tu zapisanih!

1. Naša organizacija je delavska in ne delodajalska. Čudno se zdi marsikomu, da to poudarjamo, in vendar je zelo potrebno. Mi nočemo uklonljivih, brezznačajnih sužnjev, marveč mož. Delavskemu ljudstvu se godi mnogo krivic. Zoper te se bojujemo in za ta boj vzgajamo vojake. Nihče naj torej ne misli, da bomo molčali proti komurkoli, ki zatira delavce in jim ne privoščiči, kar jim po pravici gre. Tudi mi bi bili bolj veseli, ko bi ne bilo nobenega nasprotja v družbi, a v kolikor je to nasprotje med delavci in delodajalci, stojimo na strani delavcev. Podkupil nas nikdo ne bo, še manj pa se damo preslepiti s praznimi strašili. Zahteve, ki jih stavimo, ne prese-gajo nikoli mej krščanske pravičnosti. Ta je pa tudi edina meja, ki jo pozna-mo. Sredstva, s katerimi skušamo doseči svoje namene, so poštena, v vesti dovoljena in v postavi utemeljena. Preko teh ne segamo. V tem okviru pa ne izdamo nikoli niti najmanjše pedi delavskih pravic. *To naj si dobro zapomnijo vsi tisti, ki bi radi, naj bi naša organizacija samo v boju s soci-alno demokracijo poskušala svojo moč.*« [Podčrtal pisec.]

Toda doslej je bilo krščansko socialno delovanje prav takšno — izključno v antisocializem usmerjeno gibanje. Ta enostranost očitno ne zado-voljuje več Kreka. Deklarativno radikalizira: »Kapitalizem je in ostane naš trajni nasprotnik.« V praksi pa hoče utemeljiti delovanje krščanskega soci-alizma s tem, da ga usmerja v sindikalno socialno delovanje. »Kot smo že večkrat pisali v tem listu, je mogoč boj proti kapitalizmu samo v tem, če organiziramo krepka, izključno delavskim koristim služeča strokov-na društva. Teh se boje delodajalci. Ne moremo jim pomagati. Samo to pravimo: delavci nimajo proti delodajalcu ničesar če on izvršuje, kolikor more, svoje dolžnosti do njih, potem tudi strokovna društva ne bodo kazala nobene osti proti njemu. Strah pred strokovnim društvom torej ni upravičen, koder ni znamenja slabe vesti. Pri tej priliki pa znova ponavljamo, da strokovna društva na socialno demokratskem temelju ne morejo nikoli uspešno delovati za delavce, ker vmešavajo v gospodarski boj svoje protiverske, proti-rodne, politične in sanjarske težnje. Zato je pa toliko bolj treba, da na zdravem pametnem temelju osnujemo nova strokovna društva.

Ta društva naj bodo po svojem namenu v prvi vrsti posredovalna med delavci in delodajalci, da se čim najbolj odstranijo nasprotstva in ohrani mir; če pa to ni mogoče, potem morajo biti ta društva tudi obrambna in bojevita.

V tem smislu pojmujejo mi strokovna društva in v tem smislu jih bo tudi uresničila na Slovenskem naša krščansko socialna organizacija.¹

Gre za korporativističen koncept, prav malo nevaren za kapitaliste, še posebej ker so bila ta krščansko socialna strokovna društva poudarjeno samostojna in so zato izključevala skupen nastop delavstva, pa čeprav le krščansko socialnega.

Uspehi krščanskih socialistov ob vevških dogodkih so prizadeli socialne demokrate in izsilili članek, ki je izšel kot posebna priloga v »Rdečem pra-poru«. Razkril je socialistične poglede na slovenski pojav krščanskega socia-lizma. Jasno podana stališča dajejo slutiti, da je pisec Etbin Kristan. Zaradi pomembnosti navajamo članek, čeprav v skrajšani obliki.

Avtor ugotavlja, da nihče ne more več negirati obstoja delavskega vpra-sanja tudi na Slovenskem. Stavke se pojavljajo tudi tam, kjer ni nobene

¹ »Glasnik« št. 24 z dne 31. 8. 1899.

delavske organizacije. Kjer se pojavi delavsko vprašanje, se začno delavci organizirati in kjer pride do tega, zgubi klerikalizem vajeti iz rok. »Ali je-zuitje so zviti in pomagati si znajo«. Tisti, ki so najbolj nasprotovali delavstvu, snujejo sedaj delavske organizacije:

»Klerikalna društva se lahko imenujejo delavska, v resnici so pa protidelavska, delavcem v zapeljevanje in škodo osnovana. Naši klerikalci imajo navado, da med delavci nastopajo pod krščansko socialnim imenom. Tisti, ki se pri nas imenujejo krščanski socialci, niso nič drugega kot popovski podrepniki.«

Potem ko avtor poda historiat klerikalizma, pripelje bralca do zaključka, da je to gibanje, ki je izkoriščalo ljudstvo v vseh dobah:

«... začelo delovati z socialnimi frazami. Stara črna klerikalna stranka si je dala drugo ime, nazvala se je krščansko socialna, ostala pa je črna, izkoriščevalska, nekrščanska, in nesocialna kakor v vseh časih.«

Pravi, da je krščanski socializem hotel doseči dvoje: razbiti delavsko enotnost in mu s tem odvzeti moč, ter še nadalje izkoriščati ljudstvo. Sledi še razčlemba razlik med slovenskim krščanskim socializmom in enakim gibanjem v industrijsko razvitih državah:

»Krščanski socializem je v naših krajih velikanska laž. V nekaterih deželah res obstoje krščansko socialne stranke, ki imajo nekaj dobrega za delavce. Tako n. pr. v Belgiji, v Švici. Ali tam so klerikalci največji nasprotniki krščanskega socializma. Škofi preganjajo tiste krščanske socialiste, ko so z delavcem prijazni, kjer jih le morejo. Pri nas pa je škof nekakšen glavar krščanskih socialistov. Dr. Jeglič v Ljubljani roma po deželi okoli; v Zagorju in sploh v takih krajih, kjer je socialna demokracija že močna, agitira prevzvišeni sam za krščanski socializem. Ako bi pri nas nastopil kakšen duhovnik kakor n. pr. belgijski krščansko demokratični duhovniki, bi ga škof ravno tako preganjal, kakor jih preganjajo v Belgiji belgijski škofi.«

Poudarjena je nevarnost takega gibanja in avtor pravi, da preti delavstvu večja nevarnost in škoda zaradi tega pojava, kot pa s strani kapitalistov. Delavci morajo dobiti moč, če hočejo izbojevati ekonomsko svobodo:

»Krščanski socializem pa slepi ljudstvo, brani delavcem izpoznati svoj pravi položaj in ovira jih, da bi združili svojih moči.«

Potem ko avtor poda še nekaj misli o nasprotstvu med delom in kapitalom in o končnem cilju proletariata, o nujnosti podružabljenja proizvodnih sredstev, poudari še enkrat, da bodo zmagali delavci, samo če bodo združeni. Krščanski socializem pa si je zadal nalogo, da jih razdružuje. In dokaz za to najde v opisu vevških dogodkov.

»Poglejmo na Vevče. Tam rogovili ljubljanska klerikalna svojat in snuje »delavsko« društvo. In njih agitatorji pravijo: »Štajerci so se organizirali zase, mi Kranjci se pa lahko zase.« To je neumnost vsak otrok mora to izpoznati, kjer je vsak zase, tam vendar ni združitve, ni moči. Že pri zadnjem štrajku se je to videlo. Kaj bi delavci na vevškem dosegli, ko ne bi bili njih tovariši v Gratweinu za nje nastopili? Protikrščansko-socialnim lažem, ki jih ljubljanski popovski podrepniki širijo po Vevčem, je treba enkrat odločno pribiti tol-le: noben škof in noben krščanski socializem ni rešil vevškega štrajka; boj je bil odločen na korist Vevčanov, ko so tovariši v Gratweinu izjavili, da bodo tudi oni stopili v štrajk če podjetništvo ne popusti. Tako stoje stvari. Brez gratweinskih sodrugov bi bil štrajk na Vevčem izgubljen.

Ali bode morda škof dr. Jeglič naredil štrajk, da podpre zahteve delavcev? Vsaka organizacija, ki hoče en del delavcev razdružiti od drugih je švindel. Ali je morda vevška tovarna tudi »zase«? Ali ni podjetništvo povsod združeno? V tem da razširja svoje peruti na vse strani, je moč kapitalizma. Delavci pa so močni tudi le zvezani med seboj, ne pa če so delavci po vseh krajih razcepki in razkosani. Burke, ki jih uganjajo krščansko socialni hujskači so strup za delavsko gibanje.«

Pravi še, da klerikalizem hoče delavce preslepiti sedaj ko je uvidel, da jih ne more premagati. A vse to bo zaman, kot je zaman njihov krik — socialna demokracija mora propasti — ker bo napredovala tudi na Slovenskem tako kot v vsem civiliziranem svetu.

Takšna je bila karakteristika krščanskega socializma, podana v »Rdečem praporu«.¹ Vodstvo in člani Jugoslovanske socialnodemokratske stranke so imeli jasen občutek, kakšna nevarnost jim preti in kdo je ta nasprotnik. S krščanskim socializmom niso imeli nobenih stikov, odbijali so vsako sodelovanje in se proti njemu dejansko samo borili.

Zanima nas še, kakšen je končen obračun v Vevčah. Socialna demokracija ni zapustila Vevč brez borbe. Malokdaj se je tako angažirala. Z največjim naporom ji je uspelo 12. avgusta ustanoviti na Fužinah strokovno društvo papirnih delavcev. Ob prisotnosti Novaka iz Gratweina in Etbina Kristana je pristopilo k društvu 100 delavcev.²

Ta zadnji napor in uspeh je bil kratkotrajen, ker je zaradi pritiska organizacija prenehala z delovanjem. Končni zaključek je opisan v »Naših zapiskih« marca 1905 št. 4 takole:

»In da vevško delavstvo ni danes organizirano je kriv klerikalni terorizem, ki sili kmete, da odpovedujejo organiziranim delavcem stanovanja.«

— — —

Po razglabljanjih o krščanskem socializmu se vrnimo spet k idrijskim razmeram in pogledjmo, kakšno je bilo stališče, ki ga je zavzel krščanski socializem ob socialnodemokratski stavkovni akciji v Idriji.

Krek se osebno s to stavko ni ukvarjal. Zakaj se tudi v Idriji ni spustil v boj s socialno demokracijo kot v Vevčah nekaj mescev prej, nam bo jasno po analizi razmer in odnosov v idrijskih delavskih vrstah. Število krščanskih socialistov je bilo tu majhno in v stavkovnem gibanju vsaka resna konkurenca z njihove strani izključena. Kot ideolog idrijskih krščanskih socialistov pa se je oglasil dekan Arko. Pol leta po vevški stavki in leto dni po že omenjenem Krekovem članku v »Glasniku« se nam zdijo Arkove besede kot glasovi preteklega obdobja. V svojih izvajanjih dokazuje, da imajo štrajki redko zaželeni uspeh, škodo da ima le delavstvo, ne pa podjetja. Zlasti v Idriji da bi sledile le kazni. Tako govori:

»Predvsem pa ne sme delavec nikdar pozabiti, da si mora pridobiti tudi naklonjenost uradnikov, kar se pa s surovostjo nikakor ne doseže. Lepa beseda lepo mesto najde. Veliko lažje si bode delavec pridobil naklonjenost uradnika, ako ga bode dostojno prosil, kakor pa če robato neotesano zahteva. Torej opustimo vedno tarnanje in zabavljanje in vložimo raje dobro utemeljeno prošnjo, v kateri ne bomo prosili nič pretiranega, temveč le to,

¹ Vse navedbe so iz priloge v »Rdečem praporu« 20. VII. 1900.

² Rdeči prapor«, 20. avgusta 1900.

kar bi se v resnici dalo doseči, in uverjen sem, da vis. ministerstvo ne bo gluho.»¹

Krščanski socializem je ostal pri prošnjah, »nova« Krekova linija je bila še izjemna in očitno v Idriji še nedojeta. Z navedenimi dobrimi željami se je krščanski socializem v Idriji sam izločil iz stavkovnega gibanja, saj takšnih načel ni nihče niti pobijal, ampak so jih preprosto prezrli. V članku jasno izraženo nasprotje s takratnim Krekovim stališčem o strokovnem gibanju pa je imelo svoj taktični namen. Ker krščanski socializem ni imel možnosti, da bi konkuriral v vodenju stavke s socialnimi demokrati, je zavzel do stavke negativno stališče, ki bi mu pa v primeru neuspešnega ali celo tragičnega zaključka stavke ustvarilo velik političen kapital. V celotnem razvoju Jugoslovanske socialnodemokratske stranke v Idriji je bilo stališče krščanskega socializma do stavke najnevarnejša akcija; utemeljena sicer le s hipotetičnim neuspehom stavke, bi vendarle lahko pripeljala do političnega obrata v Idriji. Tega ne smemo prezreti pri kasnejši analizi Čobalovega stališča v januarju 1901.

Krščanski socialisti so socialnodemokratsko stavkovno gibanje spremljali zelo pazljivo. Nastopali so tudi na shodih in v časopisih. Toda socialni demokrati so njihovo delovanje popolnoma prezrli, govore in pripombe omalovaževali. Krščanski socialisti so bili pač številčno nepomembni. Tako neupoštevanje krščanskih socialistov pa se bo spremenilo po znamenitem 6. januarju, ko bo postala njihova opozicija glavno Čobalovo opravičilo za odpoved stavke.

Če pregledamo nasprotno predloge krščanskih socialistov, ki so jih podajali v teku priprav na stavko, lahko ugotovimo, da niso bili vsi povsem brez pomena in utemeljitve. Navajamo del članka iz »Slovenca«, kjer je pisec zbral osnovne predloge krščanskega socializma za mezдне zahteve idrijskih rudarjev:

»Na prvem shodu lansko leto so rudečkarji stavili tako pretirane zahteve, da nismo pričakovali nobenega uspeha. Zahtevali so za kopače kar za 136 odst. višje plače, za podkopače 124 odst., za voznike 112 odst. itd. Krščanski socialisti smo ugovarjali in predlagali, naj se kopačem in voznikom delavska plača zviša za 60 odst. in primerno tudi zastavljavcem. Seveda naši predlogi niso obveljali. Ker pa rudečkarji niso ničesar dosegli s svojimi zahtevami, sedaj pa nam očitajo, da smo mi krivi.

Minuli mesec se je vršil drugi shod. Dopisnik trdi, da se je shoda udeležilo do 1000 oseb. Najbrže so štel tudi klobuke. In kaj so ukrenili? Zahtevali so, da naj se plača zviša le za 40 odstotkov. Ali je to doslednost?

Naš zastopnik, o čemer pa dopisnik molči, je zopet zahteval za 60 odst. višjo plačo. Mi le želimo, da bi naše zahteve tudi prodrle.»²

Ker so se krščanski socialisti sklicevali, da so prej predlagali realnejšo zahtevo, so se vendar izpostavljali očitku, da so z manjšo zahtevo škodovali, toda tako ali še bolj so škodovali, ker so govorili zoper stavko in s tem zmanjševali pritisk na podjetje, prepuščajoč uspeh le »milosti ministrstva«. Idrijskemu delavstvu v teh zadnjih mesecih leta 1900 ni bilo do milosti in zato krščansko socialni glasovi niso pritegnili nikogar.

Za začetek stavke je bil določen 1. januar, toda ta se ni začela, ker je bil 1. januar že tako dela prost dan. Zato pa bi morale biti izvedene zadnje priprave, da se začne stavka 2. januarja. Na Novo leto so sklicali

¹ »Slovenec«, 2. oktobra 1900.

² »Slovenec«, 4. VIII. 1900.

socialni demokrati shod pod milim nebom. Udeležilo se ga je okoli 300 rudarjev. O tem shodu v časopisju ni izčrpnih poročil, tudi »Rdeči prapor« ga le omeni in to kasneje. Časopisi so zanemarili dogodek zaradi volitev v državni zbor, ki so bile 3. januarja, Slovenec je samo javil, da so na shodu sprejeli sklep o pričetku stavke in sicer 7. januarja.

O tem, kako je potekal shod, zvemo iz poročila, ki ga je poslal okrajni glavar v Logatcu deželnemu predsedstvu v Ljubljano. Nastopali so naslednji govorniki: Franc Rinaldo in Čobal ter rudarji Johan Kavčič, Anton Vidic, Podobnik, Bajc, Gliha. Poročevalec jedrnato poroča o govorih. Čobal in Rinaldo sta prepričevala, »naj delavci dobro premislijo predno stopijo v štrajk in naj ne bi začeli preje štrajkati, dokler ne bi poskusili vseh poti, ki so potrebne za izpolnitev njihovih zahtev. Potem so govorili tako še drugi govorniki in tako tudi sam Bajc še enkrat, da bi ponovno vložili zahtevo po zvišanju delovnih plač rudarjev za 15 % z 1. januarjem in za nadaljnjih 15 % od 1. julija. Na samem shodu se je še sklenilo, da če ne pride do ugodne rešitve do sobote ob 6. uri, je stopiti v ponedeljek 7. januarja v štrajk. Sklenilo se je še postaviti komite, ki naj bi skrbel za red med stavkujočimi, če pride do stavke.«¹

Čobal in Rinaldo sta osupnila idrijsko delavstvo. Nekaj ur pred stavko sta nastopila tako, kot je navadno bilo slišati dekana Arka. Vsekakor pa jima je uspelo še enkrat stavko odložiti in sicer do ponedeljka 7. januarja.

Iznenadi nas zahteva po 15 % povišku za januar, ki jo je rudniška direkcija že tako odobrila (1. decembra 1900). Ravnateljstvo je za kasneje obljubilo še nadaljnji povišek 15 %. Ugotovili smo že, da je direkcija odobrila ta povišek samo tistemu delu delavcev, ki so delali »gosposki šiht«. Iz poročila o shodu ni razvidno, ali so socialnodemokratski govorniki zahtevali kakšno zagotovilo, da bi bil povišek upoštevan tudi pri akordnem delu. Iz nadaljnje polemike sklepamo, da socialni demokrati niso podali take zahteve. Vsekakor rudniška direkcija ni upoštevala nobene zahteve, kakršnakoli je že ta bila.

Dan pred napovedano stavko, 6. januarja, je bil ponoven, zadnji shod. O njem poroča »Slovenec« 8. januarja in po kratki kroniki dogodkov, ki so se zgodili do 6. januarja, piše tole:

»Toda štrajk, ki je bil napovedan za včeraj, se je izjalovil. Tuji socialdemokratski agitatorji t. j. Čobal, Grablovič, ki sta prihajala od drugod, in končno tudi Rinaldo, ki je bil priseljenec, so nagovarjali v nedeljo popoldne na shodu pri gospe Schmeiler tukajšnje rudarje, naj ne štrajkajo in ponoči so hodili zaupniki od hiše do hiše rudarje klicat naj gredo v ponedeljek zjutraj na delo!«

Nadaljnje poročilo pravi, da zjutraj ni šlo delat samo 70 rudarjev, ki jih pač niso mogli pravočasno obvestiti. Popoldne so delali vsi. Klerikalni dopisnik očita socialnodemokratskim voditeljem, da so odpovedali stavko po polletni agitaciji.

V nadaljevanju polemike je izšel v Slovincu 11. januarja izčrpen zapisnik shoda. Po njem je potekal nekako takole:

Čobal je ugotavljal, da štrajkati ni nikoli prepozno. Dejal je, da je ministrstvo dobro pripravljeno, da bi lahko odtegnilo drva, da je on že poskusil odgonski voz, da ministri ne gledajo, ali imajo ljudje kaj jesti ali ne. Predlagal je, naj gre deputacija na ministrstvo.

¹ Državni arhiv Slovenije. Deželno predsedstvo, Präs. No pos. mapa »stavke«.

Podobnik je ugovarjal, češ če nič nimamo, ne bomo nič izgubili. [Ta vzklik je izražal radikalnejše mišljenje velikega dela rudarjev.]

Nato je Čobal domneval, da so v nekem tukajšnjem društvu »menda« sklenili, da ne bodo štrajkali.

Liberalni rudar Bonča je odgovoril, da Delavsko bralno društvo ni sklenilo, da njegovi člani ne bodo štrajkali.

Čobal pa je vztrajal dalje: »Krščanski socialci dero za kapitalom, a z glavo skozi zid se ne more, odgovorna za neuspeh ne bode tukajšnja organizacija.«

Polni dve leti je socialnodemokratska organizacija pod Čobalovim vodstvom vodila mezdni boj, sedaj pa, ko je šlo zares, je klicala k umiku in opozarjala samo na morebitni neuspeh.

Rinaldo je svaril: »Dobro premislite kaj delate!« Čobal pa je svetoval, gospod dekan je rekel, da ovčice ne bodo štrajkale.«

Gotovo je del rudarjev omahoval. A samo eden je delno podprl oba predgovornika in pozival, naj vsak dobro premisli tukajšnji položaj.

Ko je Čobal nato zopet svetoval deputacijo na ministrstvo, mu je množica klicala: »Nič več prošelj!«

Predlog za deputacijo so dali večkrat na glasovanje, toda vselej je bil enoglasno odklonjen. Množica se je dejansko uprla vodstvu.

Rinaldo je svaril: »Dobro premislite kaj delate!« Čobal pa je svetoval, naj bi predlagali štrajk iz vrst delavcev. Predsednik je dal štrajk na glasovanje. Zanj je glasovala z dvigom rok velika večina.

Vsi poskusi Rinalda in Čobala so torej doslej propadli, vendar še nista odnehala. Čobal je ugovarjal, da je bilo glasovanje nepremišljeno. Odklanjal je [ponovno!] odgovornost za morebitne slabe posledice štrajka. Nato sta svetovala Rinaldo in Čobal glasovanje z listki in tudi Grablovic (edinokrat omenjen v poročilu!) je bil za to. Delavci pa so klicali: »Saj smo že zapisani!«

Nek govornik je opozarjal, da je zapisanih le 900 delavcev, kaj pa drugih 300? »Se jih ne bojimo!« so klicali ostali.

Podatek je zgovoren: za stavko se je pismeno zadolžilo 900 rudarjev, to je 75 % vseh delavcev.

Sedaj so »zunanji govorniki«, kot jih imenuje dopisnik, končno na shodu [!] le odnehali in dali zadnjo izjavo, češ, »da nimajo nikakega dobička, ali je štrajk, ali ga ni. Vendar pa bodo pomagali, kar je v njih moči, da se srečno izide. Opozarja se tudi delavstvo, naj se drži discipline, naj uboga nasvete svojih voditeljev, naj nikar ne prestopa zakona itd.«¹

Po končanem shodu so šli delavci domov in prvič v zgodovini idrijskega rudnika so se pripravili na to, da drugi dan ne bodo šli na delo. Orožniška postaja je telegrafirala v Ljubljano, »da je štrajk sklenjen.«²

V isti številki »Slovenca« dopisnik obvešča: »Pozno v noč so socialistični voditelji sklicali zaupne može v dvorano pri Schmeilerju in tam so jih prepričali, da je štrajk brezuspešen.« Potem so šli zaupni može še ponoči od hiše do hiše ter obvestili rudarje, da morajo iti zjutraj na delo.

Takšen razplet je prizadel rudarje, 6. januarja popoldne so si izsilili proti volji vodstva na shodu stavko. 7. januarja zjutraj pa niso mogli odgovarjati na sramotenje nasprotnikov.

¹ »Slovenec«, 11. I. 1901.

² Državni arhiv Slovenije. Deželno predsedstvo, Präs. No. pos. mapa »stavke«.

Gotovo pade odgovornost za to, da ni bilo stavke, na Čobala, Rinalda in Grablovica ne pa nanje. Poglavitni delež krivde pade na Čobala, ki je postal tudi tarča napadov v meščanskih listih. Temu se on ne izogne, saj odgovarja osebno na te napade v »Rdečem praporu«. V vsakem primeru si je zaigral ugled in popularnost med rudarji in ga vrsto let ne bo več v Idrijo.

Konec je prvega obdobja upov in radikalnega poguma. Zapisnik shoda pa ostane dokument neomajnosti rudarjev.

Ko so socialnodemokratski voditelji v zadnjem trenutku zavrli kolo in prej napovedano stavko preprečili, so morali sprejeti očitek, da »kar so voditelji socialistov govorili zadnji večer ... to je dekan ... govoril ves čas, ko so se delavci pripravljali za štrajk«.1 »Slovencu« ni bilo težko zapisati:

»Pol leta so se dali delavci od socialističnih agitatorjev za nos voditi, da bodo štrajkali in ko je prišel odločilni dan, so jim odsvetovali štrajk.«2

Ustanovni shod kolesarskega društva „Sloga“ v Idriji

dne 28. julija 1902 pri Maruškovcu na Primorskem.

Vsekakor moramo poudariti, da so klerikalci zavzeli določeno stališče do stavke, nasprotovanje mezdnemu gibanju pomeni zanje določeno tveganje, saj bi jih eventualni uspeh stavkovnega gibanja potisnil odločno v ozadje. Liberalci ves čas niso zavzeli nobenega stališča, vsekakor se niso opredelili do zadnjega dne pred stavko in so čakali razplet.

Tak zaključek mezdnega gibanja je dal klerikalcem močno zadoščenje, saj je Čobal sprejel na zadnjem shodu njihova stališča. Zato zdaj niso imeli več česa očitati Čobalu, niti vodstvu socialne demokracije nasploh, pač pa so se morali braniti pred napadi liberalcev in Čobala v »Rdečem praporu«, češ »da so edini krivci neuspeha«.

1 »Slovenec« 11. 1. 1901.

2 »Slovenec« 8. 1. 1901.

»Rdeči prapor« ni prinesel natančnih poročil o izredno pomembnih shodih 1. in 6. januarja, ker je bila stvar zelo kočljiva za celotno jugoslovansko socialno demokracijo. Kolikor je poročal, je »Rdeči prapor« to storil v zvezi z obrambo socialnodemokratskih stališč in vsekakor zelo skopo. Neuspeh skuša zmanjšati enako kot Čobal, z grobimi napadi na stališča klerikalcev in liberalcev v času stavkovnega gibanja.

V polemiki so bili najbolj gibčni liberalci. Prej niso sprejeli nobenega stališča, temveč so le čakali in pričakovali dobiček. Zdaj pa veje iz vse njihove polemike en sam ogorčen očitek, — zakaj da ni prišlo do stavke, češ da so delavce izdali socialni demokrati in krščanski socialci, medtem ko bi delavce sami v stavki podprli. Toda to so izjavljali šele zdaj — po 7. januarju.

Iz njihovih očitkov zvemo tudi, da so sklicali klerikalci 6. januarja v večernih urah, po socialnodemokratskem shodu, javen shod v Katoliški delavski družbi, »kateri je postal zgodovinski za idrijske delavce, kateri jim je prinesel poraz, sklicatelju, dekanu, pa zlat križec, mesto kazni za nenaznanjeni javni shod. Tu se je z vsem mogočim strašilo, pregovarjalo delavce, naj ne štrajkajo, tako da je to vplivalo celo na socialdemokratske voditelje, kar jih je bilo navzočih, da so šli in že sklenjeni štrajk preklicali ter delavcem že v postelji ukazali iti zjutraj na delo.«¹

Tako je dopisnik v Slovenskem narodu skušal obrniti vso zadevo s stavko tako, kakor da bi bil Arko oziroma klerikalci odločilno vplivali na odpoved stavke. Toda videli smo, da so se socialnodemokratski voditelji že na popoldanskem shodu z vso močjo postavljali po robu stavkovnemu razpoloženju, medtem ko je Arko na večernem shodu pač ponavljal to, kar je govoril že pol leta. Dopisnik v »Slovenskem narodu« namerno ne omenja nočnega sklepa socialnodemokratskih zaupnikov o odpovedi stavke. Dopisnik zaključuje takole:

»Delavci se morajo sedaj še bolj nego prej okleniti svojih organizacij socialdemokratske in norodnosocialne, drugače so njihove zahteve za vedno izgubljene. Naša poslanca pa morata narediti potrebne korake in če bi bili ti brezuspešni, tedaj naj se priredi štrajk, ki pa mora biti dobro pripravljen in narodna stranka potem najboljša podpornica.«²

Liberalni voditelji v Idriji so brž prvi dan po odpovedi priobčili članek, ki direktno vabi socialne demokrate k skupnemu delovanju.

Tako daleč so se spustili idrijski liberalci zato, da bi odstranili nevarnost pridružitve razočaranih socialnodemokratskih delavcev krščanskim socialistom. Po drugi strani pa so menili, da bi bilo nemara mogoče že zdaj pridobiti socialne demokrate vsaj za taktično sodelovanje v politični borbi proti klerikalizmu.

»Slovenec« pa je liberalni maneuver, da bi ostal klerikalizem javni krivec delavskega neuspeha, takoj odbil s prikazom prav natančnega poteka socialnodemokratskega shoda 6. januarja, ki je popolnoma jasno dokazal, da so socialnodemokratski voditelji odvrčali delavce od stavke in da so zvečer na zaupnem sestanku prepričali zaupne može, naj stavko odložijo. V istem članku je tudi spretno izpodbito besedičenje liberalcev o njihovi naklonjenosti do delavskih teženj:

»Neki napredni trgovec je želel, da bi delavci stavkali, češ z mokraštvom je potem pri kraju, prvo kar propade, to je pa konzum. Radoveden sem

¹ »Slovenski narod«, 10. 1. 1901.

² Prav tam

le kdo prevzame dediščino — namreč delavstvo — ali se bo oklenilo kato-
liške stranke ali naprednjakov.¹

Zlasti opomba o propadu konzuma je bila krepak dokaz proti zbližanju,
saj so mnogi rudarji večji del prihrankov naložili v konzum. Pisec je
prepričljivo poudaril:

«... Da ne bo povoljnega uspeha imel mogoči štrajk, je bilo splošno
prepričanje, bodisi klerikalcev, kakor tudi narodnih »naprednjakov».²

Namesto stvarnega opisa, kako so potekali dogodki, zlasti pa shodi
1. in 6. januarja, nam »Rdeči prapor» podaja zagovor, v katerem ponavlja
to, kar je dosti izčrpnije znano iz »Slovenca« in »Slovenskega naroda«. Krivdo
za neuspeh štrajk vali na krščanske socialiste, bralno društvo in
župana Lapajneto. Pravi, da bi naštetih želeli, da bi prišlo do stavke, kar
je dokaz, da čas za štrajk ni bil pravi.³

Hudo napada »Slovenca« (cunja) in klerikalce (banda). To zaključno
poročilo o mezdnem gibanju, ki se je ustavilo tik pred stavko, je prav
porazno. Zvemo pa na novo le to, da je na shodu zaupnikov 6. januarja
ponoči 67 zaupnikov glasovalo za Čobalovo odpoved stavke, 33 pa za štrajk.
V nadaljevanju omenjenega članka sledi zaključek shoda, češ da je treba
s stavko še počakati in poslati na ministrstvo deputacijo. Dejansko se je
mezdno gibanje s tem končalo. Idrija bo doživela stavko komaj 18 let
kasneje.

»Slovenski narod«, ki je v prejšnjem članku 10. januarja 1901 sugeriral
socialdemokratom izhod iz zagate tako, da bi naprtili vso krivdo za ne-
uspeh krščanskih socialistom in nastopili proti njim skupno, je reagiral na
pisanje Rdečega prapora z jasnim ter točnim prikazom ravnanja socialno-
demokratskih voditeljev:

«... sodrug Čubal se pere v »Rdečem praporju« z dne 10. t. m. Od štraj-
ka pravi da je samo takrat pričakovati uspeha kadar so delavci do zad-
njega složni. V obče je to res, toda Čobal, ki se nam štuli v Idriji
za voditelja, bi moral naše razmere že toliko poznati, da je kaj takega pri
nas nemogoče. Taka jedinstvo je sicer zelo dobra, neizogibno
potrebna pa ni, ker kaj je 200 strahopetcev proti 1000 možem? O tem
je prepričan tudi vsak socialist kdor je pa zahteval štrajk od vsakega
delavca, je vedel, da štrajka ne bo; in če je bil kljub temu sploh
kdaj za štrajk, bil je navaden slepar.»⁴

V nadaljevanju dopisnik trdi, da so bile vse napovedi stavke podane
zmeraj pred volitvami, po volitvah pa odstvetovane, ter izpodbija Čobalove
trditve: »da bi šli krščanski socialisti na delo, in da bi
cela vrsta meščanov nasprotovala rudarjem, kar bi jim zelo škodovalo«,
takole:

»Prepričanje glede »krščanskih socialistov«. rekte klerikalcev bi bil moral
Čobal že zdavnaj imeti, ker kot vodja socialnih demokratov mora vendar
poznati program in taktiko svojih najglavnejših nasprotnikov... Toda,
kakor že rečeno, malo krdelce klerikalcev nič ne izda, in
vrhu tega bi bil tak posamezni klerikalec delavec hočeš — nočeš
končno vendar štrajkal.»⁵

Glede meščanov pravi takole: »... škodovati bi pa nobeden meščan
ničesar ne bi mogel, tudi če bi hotel — »Delavsko bralno društvo« ni od-

¹ in ² »Slovenec« 11. 1. 1901.

³ »Rdeči prapor« 10. 1. 1900.

⁴ in ⁵ »Slovenski narod« 19. 1. 1901.

svetovalo (članom stavke) ... najbrž nobeden (liberalni delavec) ne bi šel na delo »dasi ne morejo zaupati Čobalovemu vodstvu. Da temu in nobenemu tujemu, plačanemu vodstvu, ki na štrajk menda nikdar ni mislilo, ni zaupati, je sedaj dokazano, — žal, da v neizmerno škodo delavcev. Svojo resnost in možatost so zaigrali lahkomišljeni in nekateri tudi sleparski voditelji. Svoje »zahteve« so ponižali v »klečeplastvo« krog ministrov in dunajskih čifutov. Svoje pretenje s štrajkom so postavili v zasmeh delavskih sovražnikov ter štrajk za dalj časa onemogočili in svoječasno otežkočili. Prejšnje veliko zaupanje v štrajk je namreč izginilo pri delavcih; strah pred njim pri uradnikih in ministrstvu se je spremenil v veselo zabavo.«¹

Ta članek je bil dobro napisan, je pa dosegel več kot je pisec hotel. V njem ni samo kritika, ampak so v njem tudi elementi, ki so poniževali idrijske socialne demokrate.

Dodajmo k temu še posmehovanje liberalcev ob vsakdanjih stikih in priložnostih in razumljivi nam bodo občutki rudarjev, ki so se sprevrgli v strahoten bes. Rudarji so samo čakali prve priložnosti, da bi jim vse to povrnili. Klerikalci so samo opazovali ta spor ter pametno molčali in pričakovali zase korist, to pa je snov za kasnejša razglabljanja.

Mezdno gibanje je vendar le nekaj doseglo: po desetih mesecih, novembra 1901, je namreč rudniška direkcija objavila nov pravilnik, ki je stopil v veljavo 1. januarja 1902. Ta pravilnik je popolnoma spremenil dotedanje plačilne odnose. Po novi regulaciji razredov sploh ne moremo oceniti, kolikšen je bil povešek za posamezne stare kategorije. Po novem pravilniku je veljalo tole: Dninska plača za neakordno delo se razdeli pri vseh rudniških delavcih v pet razredov (kategorij) in vsak razred ima dve stopnji. Plača znaša v vinarjih:

v razredu	na 8 ur v stopnji	
	1.	2.
I.	240	220
II.	200	180
III.	160	140
IV.	120	100
V.	80	60

V I. razred spadajo: rokodelci, mojstri in preddelavci pri stavbenem in strojnem oddelku in nadstrojstražniki; v II.: preddelavci v tovarni za cinober in pri stavbenem in strojnem oddelku strojestrežniki, laboranti itd.; v III.: jamski delavci (kopači, tesarji, zidarji itd.), delavci v odbiralnici, žgalnici, tovarni in izkušnici, strojestrežniki, kurilnici, delavci stavbnega in strojnega oddelka, pisarji, dninarji, konjski hlapci, cerkveni sluga itd.; v IV.: jamski delavci (vozarji, zastavljalci, čistilci), potem delavci v odbiralnici, žgalnici, tovarni in izkušnici ter delavci stavbnega in strojnega oddelka, dninarji itd. in v V. razred: vajenci.²

¹ »Slovenski narod« 19. 1. 1901.

² »Jednakopravnost« 21. 11. 1901.

Rudniška direkcija je sprejela zahtevo po zmanjšanju kategorij in je razvrstila delavce v tri razrede. Toda ti razredi so čisto drugačni, kot jih je sprejel poravalni urad leto prej. Rudarji in vse ostalo delavstvo, za katero so se potegovali socialni demokrati v mezdni borbi, so bili sedaj postavljeni v tretjo, četrto in peto kategorijo, ki so deljene vsaka v dve stopnji. V prvo in drugo kategorijo pa so prišli visokokvalificirani uslužbenci. Povišanje iz nižjega v višji razred je možno le v primeru potrebe za delavce v višjem razredu, in sicer glede na službeno starost, sposobnost in neoporečno službovanje, "... premeščanje iz jedne stopinje v drugo po petletni brezgrajni in zadovoljni službi v dotični stopinji."¹ Tu postavljene zahteve za napredovanje so bile bistvo novega pravilnika. Bolj kot ostale so poudarjene specifične kvalifikacije (neoporečno službovanje za napredovanje). Ker so o tem neoporečnem službovanju odločali pač predpostavljeni uradniki in uprava, je bralcu jasno, da takšen pravilnik zahteva od delavca servilno službovanje in da bi bilo to še bolj poudarjeno, so plačilni skoki znatni. Ta pravilnik je bil sestavljen s Schmidovo² duhovitostjo in je rudarje še bolj demoraliziral. Pravilnik je še določal spremembo v akordnem delu, kjer se je plača tudi sorazmerno povečala. Novi pravilnik je usmerjal delavstvo iz akordne dneve na dnevno. Po tem novem pravilniku niso več novosprejeti delavci dobivali žita in drv, ampak nadomestilo zanj v denarju, že pred 1. januarjem 1902 zaposlenim pa so dajatve v naravi ostale.

Rudarji so sprejeli ta novi pravilnik individualno, ker so bili po novem nekateri privilegirano plačani, nekateri so ostali na istem, vajenci pa so bili celo prizadeti.

Pravilnik je dosegel svoj cilj: razbil je enotno fronto rudarskih teženj. Nobena reakcija ne bo sledila tej objavi. Prizadeti del delavstva je ostal osamljen. Socialnodemokratska strokovna organizacija se ni oglasila. Takšen je bil dokončni zaključek mezdnege gibanja.

¹ »Jednakopravnost« 21. novembra 1901.

² Rudniški ravnatelj

DELO PARTIJSKE MLADINE MED OBEMA VOJNAMA

*Po daljši prekinitvi nadaljujemo in zaključujemo
spomine Ljubomira Kolerja, ki so izhajali leta 1965/66
v našem listu.*

V BEOGRADU

Maver in Čargo sta me začela spraševati o stanju v Ljubljani in onkraj meje. Čargo se je posebno zanimal za idrijske razmere, ker se je imel za kos Idriječana, saj je preživel veliki del svoje mladosti kot študent na idrijski realki.

Po enournem pogovoru je imel Maver svojo mero polno, zato je predlagal, da bi odrinili spat; pri tem je leno naročil Čargu, naj mi nekje poišče prenočišče. Nato se je obrnil k meni in dejal: »Ti se pa jutri javi v pisarni emigrantskih združenj, da bomo videli, kaj bomo s teboj naredili!« Hotel sem nekaj odgovoriti, vendar tega nisem storil, ker sem se zagledal v njegov pijani obraz, poln krvi in spačenih ustnic. Čargo je prekinil morečo tišino s tem, da me je potegnil za rokav na ulico; pri tem me je prosil, naj bi odprl dežnik, ker je močno snežilo. Tej njegovi želji sem rad ustregel, ker sva bila oba brez plašča, jaz sem ga pustil Lahom na strehi v Idriji, Čargo ga je pa verjetno pustil v kakšni beograjski zastavljalnici; spotoma me je prepričeval, da sem lahko srečen, ker imam v takem vremenu dežnik.

Ustavila sva se pred majhno restavracijo v začetku Sarajevske ulice. Na tabli je bilo napisano z velikimi črkami »Podrum Jadran«. Povedal mi je, da so v tem lokalni društveni prostori emigrantov in ko sem ga prosil, naj bi mi kaj več povedal, je dejal, da bom že sam videl, kako se tu živi.

Stopila sva v gornje prostore, kjer sem dobil sobo oziroma posteljo v sobi, kjer so že spali trije gosti. Po tleh so imeli razmetano osebno prtljago, opanke, nogavice, cunje in jermene; vse skupaj je povzročalo velik smrad. Položil sem svoj kovček pod posteljo in zginil skozi vrata na ulico, kjer me je ves premražen čakal Čargo. Po kratkem pomenku sem mu stisnil v roko petdeset dinarjev, ki jih ni rad sprejel, opravičeval se je, da bi on moral pomagati meni, je pa ravno obratno; tako sva prepričevala eden drugega, dokler se nisva razšla.

Pozneje sem ga večkrat srečal, ko je proti večeru hitel na Terazije pobirat prispevke, ki so mu jih ljudje dajali za narisane figure na občestnem hodniku.

Nekega dne je dr. Ivan Marija ČOK poklical Čarga k sebi in mu dejal: »Dobil sem naročilo od ministrstva vojske, da narišeš srbskega vojaka, kako meče bombo; pojdi na ministrstvo, vzemi mero, ker bo slika visela v veliki dvorani, nato pa začni z delom.«

Čargo je delo sprejel s pogojem, da mu da dr. ČOK dva tisoč din na račun, dr. ČOK je na to pristal, izročil mu je denar in Čargo je začel z delom.

Ko je bila slika do kraja izdelana, jo je odnesel na ministrstvo, kjer se je zbrala komisija, da bi pregledala in ocenila čudovito delo, ki je vsem ugajalo. Vsi zbrani uradniki in generali so se na moč čudili Čargovi umetnosti, zato so predlagali, da se slika odkupi. V istem trenutku se je dvignil neki stari podpolkovnik in dejal: »Od

kada srbski vojniki baca bombu sa levom rukom». S tem je bil konec občudovanja Čargove slike.

Dr. ČOK ga je dal poklicati k sebi, in ga vprašal, kako to, da je narisal vojaka, ki meče bombo z levo roko. Cargo mu je odgovoril, zakaj pa bi moral z desno, ali ni vseeno, kako vrže bombo. Ko mu je dr. ČOK povedal, da mu zaradi tega slike niso odkupili, ga je Cargo zavrnil: »Doktore, Ti imaš v glavi mesto možganov — dinarje«.

V uradu emigrantskih združenj

Drugi dan okoli devete ure sem vstopil v pisarno, kjer je v predsobi sedel gospod, ki se mi je predstavil kot novinar časopisa »Istra«; imena mi ni povedal, z roko mi je pokazal v drugi prostor, kjer je Maver tipkal neki spis. Stopil sem med vrata in čakal, da bi se Maver obrnil; tako sem stal nekoliko trenutkov, dokler me ni Maver z zamahom roke povabil, naj sedem. Vprašal me je, kje sem spal, ali imam kaj denarja in kaj nameravam početi v Beogradu. V odgovor sem ga prosil, da bi posredovali na policiji oziroma na upravi mesta Beograda, da bi mi izdali osebno izkaznico, ker sem bil tako rekoč brez osebnih dokumentov in obenem sem ga prosil, če bi lahko posredovali za kakšno zaposlitev. Maver mi je prijazno obljubil pomoč z naročilom, naj se zglašim čez nekoliko dni pri njem. Izročil mi je neko pismo priporočilo za dr. Krmptiča, ki je imel urad v ul. Miloša Podserca. Ko sem se začel poslavljati, mi je izročil še nekoliko bonov za kosilo v gostilni »Podgorica«.

Še isti dan sem obiskal dr. Krmptiča in mu izročil pismo priporočilo. Mož ga je brez besed prebral in ga dal v predal, nakar me je vprašal za osebne podatke in izpisal nekoliko bonov s pojasnilom, da grem s temi boni lahko spat na borzo dela v Sarajevsko ulico. Po mizi je porinil kos izpisanega papirja s pripombo, naj podpišem. Nato mi je naštel stopenjdeset dinarjev, ki sem jih prav rad sprejel. Zahvalil sem se za vse in odrinil iz pisarne.

Pozneje sem zvedel, da je bil dr. Krmptič istrski Hrvat, zelo aktiven emigrant, ki je napravil neprecenljive usluge vsem beguncem iz Italije. Kot tak je užival spoštovanje vseh sodelavcev po celi Jugoslaviji. Pozneje nisem imel več prilike, da bi prišel z njim v stik.

Borza dela

Pod večer je začel pritiskati mraz, zato smo se vsi brezposelni emigranti stiskali okoli peči v vlažnih društvenih prostorih v gostilni Jadran. Tu so bili begunci iz vseh krajev Istre in Julijske krajine, ki so izgubili vse zaradi laškega fašizma.

Nekateri so bili zelo razočarani nad razmerami v Jugoslaviji; v razgovorih je bilo opaziti marksistično gledanje nekaterih strokovnih brezposelnih delavcev. Med njimi je bil najbolj aktiven Zafred, doma nekje s Tolminskega.

Zvečer sem odšel pred vsemi drugimi z namenom, da bi šel spat. Pred borzo dela sem zagledal dolgo vrsto ljudi, ki so cepetali od mraza. Ker je vrsta postajala vedno bolj dolga, sem tudi sam stopil v tisto dolgo kačo, ki je otepala s svojim repom iz stranske ulice daleč za vogal v Sarajevsko ulico. Ne vem, kako bi imenoval takt, ki smo ga plesali vsak večer po celi dve uri, da smo končno lahko šli spat; mislim, da je bila to najboljša priprava za poznejša koncentracijska taborišča. Pri takem čakanju je bilo slišati razne dnevne doživljaje delavcev, ki so iskali delo okoli raznih podjetij in gospodarjev. Delavec nekje iz Kosmeta je bil zadovoljen, če je zaslužil deset dinarjev na dan, da je lahko za silo zadovoljil svoj želodec in se na toplem naspal. Drugi dan se je začela tekma znova za isti denar ali celo za manj.

Prvi večer sem mislil, da je bila ta zvijajoča vrsta nekaj slučajnega, pa ni bilo tako, ker so za to vrsto skrbeli žandarji z gumijevkami v rokah, ki so ob vsaki priliki mlatili po čakajočih delavcih, čeravno so imeli edino željo priti čimprej v toplo posteljo.

Sama procedura vstopa je bila taka, da si moral najprej oddati bon ali pa plačati, nato si dobil ključ od omarice, v katero si zložil obleko, potem si dobil nočno haljo in se naglo okopal, osušil ter se predstavil zdravniku na pregled, nato si v gosji vrsti lahko odšel v posteljo, kjer ni bilo mogoče zaspiti zaradi premočnega gretja centralne kurjave in izporevanja teles.

Zjutraj je bilo vstajanje ob peti uri, nato je sledilo mučno umivanje in oblačenje v gneči. Nekdo je klel, ker ni uspel zavezati opank; najhuje je bilo s tistimi, ki so imeli z vrvo zavezane opanke. Mnogi so žalostno gledali okoli sebe, kam bi se obrnili za zaslužkom; tisti, ki so imeli še kaj denarja, so se zaleтели v kakšno kavarnico na čaj, a tu so lahko sedeli samo toliko časa, da so popili. Zastonj nisi smel

sedeti, kajti »kafedja« je poznal, kdo spi na »borzi rada«.

Ves postopek z delavci v tej instituciji je bil tako poniževalen, da se je moral najbolj zaostali delavec zgrazati.

Posebno poglavje so bile brezposelne ženske — mlade nosečnice, ki so prišle v Beograd za svojimi znanci, ki so jih brezvestno pustili brez sredstev. Tu so bile ženske iz cele Jugoslavije in so životarile iz dneva v dan.

Na upravi mesta Beograda

28. 11. 1934 mi je Maver sporočil, naj se zglašim na policijski upravi mesta Beograda zaradi emigrantske osebne izkaznice pri komisarju Magoršiču. Ko sem Maverja vprašal, če je za mene varno hoditi na policijo, mi je odgovoril, da je Magoršič o tem obveščen ter da mi bo prav on izdal osebno izkaznico; pri tem je poudaril, da je Magoršič istrski Hrvat, ki je moral zaradi protifašističnega delovanja v emigraciji.

Drugi dan okoli desete ure sem se zglasil v pisarni pri Magoršiču, češ da me je poslal k njemu gospod Maver zaradi osebnih dokumentov. Tej moji izjavi je sledil oster komisarjev pogled; gledal me je, kot bi ocenjeval moje politično prepričanje. Že v naslednjem trenutku me je ostro vprašal, kako sem prišel do Beograda brez osebnih dokumentov. Po tem vprašanju sem takoj spoznal, da ve o meni zelo malo, zato sem dejal, da ko sem prišel čez mejo, sem se odpeljal naravnost v Beograd in se prijavil na emigrantskem združenju, kjer so mi svetovali, naj se javim pri njem. Po kratkem razmišljanju se je končno odločil in povprašal po mojih osebnih podatkih, nato mi je pokazal proti vratom s pripombo, naj počakam zunaj.

Po eni uri čakanja me je le poklical nazaj v pisarno, mi izročil osebno izkaznico in dejal, naj mu ne pridem več pred oči, naj si najdem kakšno delo.

Tako sem končno imel osebne papirje, s katerimi sem se lahko gibal po mestu, ki se je večkrat zdelo kot vojaški tabor. Ponoči so ustavljali žandarji za vsakim vogalom sumljive civiliste, jim pregledovali dokumente in jih zadrževali o namenu njihovega obiska v mestu.

Mene so nekega dne kar trikrat legitimirali. Tako sem končno spoznal, da si moram čim prej najti zaposlitev, da bi postal neodvisen od begunskega okolja, kjer sem se čutil kot ujeta miš; tisto dnevno čakanje v kletnih prosto-

storih društva, da je prišel kakšen društveni funkcionar s šopom bonov za prenočišče v zgradbi borze dela, mi je jelo presedati, da sem postajal iz dneva v dan bolj nemiren.

Poslušal sem dnevne pogovore brezposelnih emigrantov o prehrani, o delu, o podporah, o bodoči vojni in komunizmu, ki si ga je predstavljal vsak po svoje. Kritizirali so višje emigrantske funkcionarje zaradi njihovega razkošnega življenja po beograjskih lokalih; v resnici povedano, so nekateri višji funkcionarji — ožji sodelavci doktorja Čoka, predsednika zveze, hodili na hrano v take lokale, kjer so plačevali za eno kosilo tristo dinarjev. Take in podobne stvari niso ostale prikrite, zato so bile predmet žive razprave ubogih beguncev.

Lov za zaposlitvijo

Dne 14. 12. 1934 sem obšel vsa elektro podjetja. Drugi dan sem bil v dveh radio delavnicah, vendar vse zaman, dela nisem dobil nikjer.

Ko sem šel mimo beograjske občine, sem zagledal plakat, na katerem sem prebral, da rabijo delavce za čiščenje snega z mestnih ulic. Hitro sem stopil v poslopje, kjer je stalo že nekoliko delavcev z lopatami v rokah; skupinovodji sem izrazil željo, da bi me sprejel na delo; ogledal me je nekoliko začudeno, vendar je kljub temu napisal moje ime, mi porinil lopato v roke ter dejal: »Ako češ raditi čitavi dan, češ zaraditi dvadesetpet dinara.« Stal sem tam kot vzorec brez vrednosti; imel sem lepo zlikane hlače, čevlji so se mi svetili, kot bi ravno prišel od mamice, zato so me delavci imenovali kar z gospodinom. Po treh dneh dela sem ostal zopet brezposeln, dokler nisem s pomočjo emigrantskega združenja dobil službe v študentskem domu na Aleksandrovi ulici. To je bila moja najtežja služba v življenju, kajti delati sem moral od četrte ure zjutraj do enajste ponoči brez počitka, nedelja je bila delovni dan kot vsi drugi dnevi v tednu.

V službo sem bil sprejet kot električar, vendar sem moral že po dveh dneh servirati hrano v ogromni jedilnici, kjer ni bilo delo nikoli pri kraju. Še huje je pa bilo to, da sem se moral ukvarjati z razuzdanimi sinovi raznih advokatov, poslancev in ministrov; ti pobalini niso bili nikoli zadovoljni. Kljub odlični hrani so imeli vedno kakšne gizdalinske pripombe. Med njimi je bilo tudi precej dijakov z zrelim gledanjem, ki so bili organizirani v SKOJ ali po so bili pod vplivom or-

ganiziranih tovarišev, to si lahko opazil po raznih lepakih, ki so se našli od časa do časa nalepljeni po hodnikih in kotih v domu.

V času mojega službovanja v tem domu je policija večkrat napravila preiskavo in iskala komunistično propagandno gradivo pri raznih tovariših. V tem domu sem spoznal razne jugoslovanske probleme, kar mi je pozneje v mojem delovanju zelo koristilo.

Dne 12. 4. 1935 sem se po daljšem dopisovanju s tovariši vrnil v Ljubljano.

22. 5. 1935 sem se udeležil sestanka, ki ga je sklical na Mali planini Jože PROHASKA z namenom, da bi razširili revolucionarno dejavnost čez mejo v Italijo.

Tega sestanka so se udeležili: Miroslav MARKIČ, Herman MAJNIK, SKERJANC, PEČNIK, ZORKO in Radovan PIRC.

PROHASKA je poročal o naraščajoči aktivnosti nemških nacionalsocialistov in italijanskih fašistov; nato je poudaril, da je Komunistična partija že na četrti konferenci KPJ v Ljubljani decembra 1934 sprejela sklep o okrepitevi borbe proti fašizmu.

V razpravi je Miroslav MARKIČ predlagal čim večjo aktivnost proti fašizmu v Italiji, češ da je treba prepričati vsako sodelovanje med Jugoslavijo in Italijo. Sprejet je bil sklep o ustanovitvi tretje delavsko mladinske celice v Idriji iz tovarišev, ki so bili predla-

Vladimir Medvešček

gani že leta 1934 in so bili: Ljubo KOLAKOVIČ, Bogomir KOLER ter Cveto KOLAKOVIČ; vsi trije so že sodelovali v raznih akcijah, zato so jih vsi poznali.

Herman MAJNIK je predlagal, naj se razbremenijo prva celica v Idriji s tem, da se prenese del nalog na druge celice. Vse prehode čez mejo naj bi opravljali člani ljubljanskih celic v povezavi s tretjo celico v Idriji. Ta predlog je bil sprejet šele, ko je PROHASKA poročal, da je prva celica močno kompromitirana ter zmanjšana. Prvi sekretar je že takoj po ustanovitvi celice moral emigrirati v Jugoslavijo, medtem ko je bil namestnik sekretarja Anton MIHEVC po dveh letih delovanja aretiran ter po dolgem preiskovalnem zaporu v Gorici postavljen pred konfinacijsko komisijo, ki mu je določila večletno konfinacijo na otokih. Zaradi njegove revolucionarnosti in aktivnosti v zaporih in konfinaciji je bil še enkrat obsojen na dve leti zapora. Vladimir KENDA je bil obsojen pred posebnim sodiščem v Rimu na deset let zapora zaradi oboroženega spopada s karabinjerji, Janez LAPAJNE, član obveščevalne celice je aretiran zaradi poizvedovanja o vojaških utrjevalnih delih in obsojen na tri leta zapora. Karolina BREJC je čakala v preiskovalnem zaporu v Gorici na sodbo zaradi širjenja komunistične propagande. Tako okrnjena celica je imela še štiri člane

Rudi Gliha

s sekretarjem Jožefom LAZARJEM, Hermanom MAJNIKOM, Rudijem GLIHOM in Jožefom KNAPOM. Iz tega poročila je razvidno, da so vsi tovariši v zaporu ohranili v največji tajnosti delovanje celice ter da so ostali drugi štirje na svojih mestih, ko je bila največja nevarnost, da bi bili aretirani, ker je imela prva celica največ oboroženih spopadov ter največ prehodov čez mejo.

Po razpravi je bilo sprejetih nekoliko sklepov o nabavi razne literature, municije in o finančnih zadevah.

Se isti dan smo se razdelili v dve skupini, tako da je ena odšla čez Veliko planino v Kamniško Bistrico, druga pa proti Kamniku.

Dne 28. 5. 1935 sem se sestal z Vladimирjem MEDVEŠKOM v slaščiarni Petriček na današnji Cankarjevi ulici v Ljubljani. Tov. Vladimir je bil zaposlen na motorni jadrnici Levante-Ponente, ki je povezovala Koper s Trstom. S tovarišem sem se povezal v aprilu 1933. Ob svojih potovanjih v Koper sem ga obiskal petkrat; vsakikrat sem ga zadolžil z raznimi nalogami, ki jih je vedno dosledno opravil. Kot pomorščak je držal zvezo s Trstom, dokler ni moral leta 1934 zapustiti skupno s svojo mamo Koper in se preseliti v Ljubljano. Pri tem najinem srečanju je pristal na sodelovanje. MEDVEŠKOVO sodelovanje v ljubljanski celici je prišlo kmalu do izraza, ko je organiziral Janeza KRANJCA, Franca BENCICA, oba študenta gimnazije; tema sta sledila še Bogo DRAGAR in Božo SINTIČ.

V Idriji

Idrijska kvestura ni bila na čistem, kako to, da je nastopilo tako zatišje; spopadov ni bilo več. Zaradi takega stanja se je verjetno komisar odločil, da sam najde stik z mladino. 5. julija leta 1935 je kvestura zgodaj zjutraj vdrla v stanovanje moje matere na Luži. Iz postelje so s silo dvignili Bogomira KOLERJA, mu zvezali roke na hrbet ter ukazali, da mora z njimi za Gladke skale pokazat, kje se skriva njegov brat. Ko se je zdanilo, je bila kolona že na Tičnici. Bojan je stopal pred njimi bos, od časa do časa mu je za njim stopajoči karabinjer porinil cev karabinke v hrbet ter ga tako porival naprej po skalah proti »Ravbarski jami«. V jami so pregledali vse kote, da bi kaj našli, vendar je bilo vse mirno in prazno. Zato so se začeli zanašati nad Bogomirom. Valpet Basile ga je jel suvati z lovsko puško in kričati: »Povej, svinja, kje je skrit tvoj brat.«

Alojz Gliha

Ker ni odgovoril, so ga začeli obklati z vseh strani, tako da so ga podrli na tla.

Nato so ga postavili na čelo kolone ter ga odvedli v karabinjersko kasarno v zapor, kjer so ga ponovno zasliševali in pretepali. Po treh dneh so ga izpustili domov s podplutbami po celem telesu.

7. julija 1935 nam je MAJNIK sporočil iz Idrije celoten postopek kvesture s tovarišem Bogomirom KOLERJEM. Že v naslednjih dneh je sledilo sporočilo, da je Karolina BREJC izpuščena iz zapora, zato smo se na hitro sestali — Jože PROHASKA, PIRC in jaz ter ugotovili, da je bila verjetno spuščena za vabo, da bi prišli drugim na sled. Sklenili smo, da jo takoj spravimo v Ljubljano. Za to akcijo smo določili PEČNIKA iz Ljubljane. V naslednjih dveh dneh je bilo vse pripravljeno. S Pečnikom sva odšla do Kalc, kjer sva se poslovila v upanju, da bo akcija uspela. 12. julija 1935 ob 10. uri je nekdo rahlo potrkal na vrata moje sobe; med vrati je stala gospodarjeva hišna pomočnica, ki se je jela opravičevati, češ da je slišala nekakšno sumljivo škripanje, zato je prišla pogledat, če sem doma.

Dne 13. julija 1935 me je ob 10. uri prebudilo močno trkanje na vrata. Vprašal sem, kdo je, odgovor je bil: »Odprj v imenu zakona, tu je policija.« Ker ni kazalo drugega, sem vstal, se

za silo oblekel in odprl vrata. V sobo so stopili trije stražniki, eden mi je takoj pretipal žepa, druga dva sta začela s preiskavo. Delal sem se nekoliko nevednega in užaljenega, vendar ni prav nič pomagalo. Zahtevali so ključke od omare, ki sem jih prav rad dal. Stražnik je odprl in segel z roko v omaro, kot da bi hotel nekaj pobrati in me pri tem vprašal, kje imam orožje. Eden od stražnikov je stopil skozi vrata po stopnišču, se kmalu vrnil in grobo vprašal, kje imam orožje. Na to vprašanje sem ga nekoliko debelo pogledal in takoj posumil, kdo me je ovadil, da imam orožje. Odgovoril sem mu, da nikjer; če pa mislijo, da ga imam, naj si ga vzamejo. Potem me je vprašal drugi, če vedno zaklepam omaro. »Vedno, kadar grem od hiše,« sem odgovoril. Nato so nezadovoljni brskali po hiši, dokler se končno niso naveličali zasliševanja in so zapustili stanovanje.

Ko sem drugi dan srečal gospodarjevo hišno pomočnico, sem ji zagrozil s tožbo zaradi njenega stikanja po omari. Ker je dobro vedela, da je bilo orožje v omari, je zato verjetno sklenila, da me ob prvi priliki ovadi, vendar ji za kaj takega nisem dal nikoli več prilike.

PEČNIK se je po štirih dneh vrnil in pripeljal srečno čez mejo Karolino BREJC. Povedal je, da se je po vseh štirih splazil po grmovju proti mejni črti, ko je skočil iz avtomobila.

Karolina Brejc

Na meji je zlahka ugotovil, kje je, ker je bil gozd na široko posekan. Odločil se je, da se preplazi na laško stran, ne da bi ugotavljal, kje so graničarske patrolje; to je bilo sicer proti vsem pravilom, vendar pa je računal, da je pozno ponoči ter da v taki samoti ne bo graničarjev, zato je brez opreznosti rinil dalje na laško stran.

Prva organizirana akcija tretje mladinske celice

Bila je druga sobota v mesecu septembru leta 1935. V mali kuhinji pri Polžu na Luži v Idriji so sedeli trije fantje ter se polglasno menili. Najstarejši Ljubo KOLAKOVIČ je predlagal načrt, kako bi razorožili nekaj italijanskih častnikov.

Ljubo je jel pojasnjevati, da ob sobotah prihajajo v kino. Italijanski častniki med predstavami puščajo plašče in opasače na obešalnikih na terasi, oziroma na verandi, zato naj bi se eden priplazil na verando in zmetal opasače z orožjem skozi okno za hišo, kjer naj bi čakala druga dva in odnesla zaplenjeno orožje. Bogomir KOLER in Cveto KOLAKOVIČ sta se takoj strinjala, češ da je to edinstvena prilika, da se zopet prevzame iniciativa po kratkem zatišju.

Ljubo je obljubil, da bo še enkrat preučil, kako naj bi se akcija izvedla ter predlagal za ta podvig prihodnjo soboto. Vedeti pa moramo, da bo to povzročilo veliko reakcijo in zmešnjavo med njimi, ker te neprevidnosti ne bodo mogli opravičiti; zato se bodo skušali znašati nad mladino, z aretacijami in zasliševanji; ker bi lahko prijeli tudi koga izmed njih, jih je opozoril na zadržanje med preiskavo.

Sobota

Takoj po začetku zadnje filmske predstave je Ljubo dal zadnja navodila tovarišema. Rekel jima je, naj se postavita v temo pod verando za hotelom, kjer ni bilo nobene razsvetljave; sam pa se je mirno napotil skozi glavna vrata, kot bi šel na predstavo. Pri blagajni je kupil listek ter se začel prerivati skozi gnečo v napol temno dvorano k zasilnemu izhodu na verando, opazujoč okoli sebe, da bi ga kdo ne opazil, ko je smuknil skozi vrata v temni prostor. Ker ni smel uporabiti žepne svetilke, je zelo slabo razločeval višee predmete na obešalnikih. Zgrabil je opasače s pištolami ter jih vrgel skozi okno na ulico, nato je tipaje preiskal vse žepa plaštev ter našel še eno pištolo, ki jo je vtaknil sebi v žep, na-

to se je po isti poti oddaljil iz poslopja. Bogomir in Cveto sta medtem že odnesla ves plen na varno.

Tako se je končala prva večja akcija te celice.

Spopad nad Osojnico

Samo mesec po akciji v kino dvorani sta Ljubo in Cveto čepela dobro skrita v grmovju in čakala že celo popoldne Bogomira, ki naj bi se vsak čas prikazal s tovorom časopisov iz gozda. Oba sta prestajala neverjetne skušnjave, da bi se kaj menila ali premikala, oba pa sta prav dobro vedela, da vsako pregibanje lahko izda njihovo skrivališče, iz katerega se ni dalo umakniti, zato sta oba napeto gledala po bregu navzdol, kdaj se bo prikazal Bogomir. Namesto tega je zašumelo listje, smrekovo vejevje se je premaknilo; pred očmi presenečenih fantov sta se prikazala dva finančna stražnika, zavita v pelerine, s puškami v rokah; gledala sta okoli sebe, kot da bi nekoga čakala. Pri tem nista spregovorila ničesar; ko pa se je začelo temniti, sta jo počasi mahnila po bregu navzgor, ne vedoč, da jima je življenje viselo na sprožilcu orožja, ki sta ga namerila na njiju Cveto in Ljubo. Nenadni odhod finančnih stražnikov ju je toliko opogumil, da sta se nekoliko premaknila ter pretegnila svoje okamenele ude. Čez nekaj časa sta opazila, da se nekdo previdno premika po hribu navzgor proti dogovorjenemu kraju, zato sta se oprezno toliko približala, da sta spoznala Bogomira, ki je ravno sedel, da bi se malo oddahnil.

Po kratkem pomenku so sklenili, da gresta Ljubo in Cveto pred Bogomirom, medtem ko bi jima on sledil z nahrbtnikom v primerni razdalji.

Tako so odšli. Izogibali so se vsaki jasi in nevarnih mest, vendar so že po desetih minutah hoje zaslišali Italijane, ki so klicali, naj se ustavijo in so že izstrelili salvo v smer prihajajočih. Začeli so se hitro bližati, zato je Ljubo naročil Bogomiru, naj jo ubere z nahrbtnikom poprek, kakor hitro bosta s Cvetom užgala po fašistih. Tako se je tudi zgodilo: ko so se Lahji približali, sta oba užgala po njih ter jo mahnila za Bogomirom proti Dolem, kjer sta ga dohitela. Cveto je hitro oprtal nahrbtnik in se izgubil v temi, Ljubo pa se je znova znašel v neposredni bližini laških varstvenih organov, tako da je moral sprejeti borbo in se previdno umikati. Prav tako se je godilo Bogomiru. Ko se je znebil nahrbtnika, je začel takoj streljati po prihajajočih Lahih. Po tem dogodku so se vsi trije

Milka Gliha

sešli šele drugi dan zvečer pri KOLAKOVIČEVIH nepoškodovani.

Tako se je končala druga večja akcija tretje mladinske celice.

V septembru leta 1935 sem skupaj z Miroslavom MARKIČEM prestopil državno mejo v bližini Mrzlega vrha s težkim nahrbtnikom knjig in časopisov. Z Miroslavom sva vso noč hodila in končno srečno prispela v Idrijo, kjer sva se sestala v HERMANOM in MAJNIKOM ter jima izročila vso literaturo. Še istega dne je bil sklican sestanek prve celice, ki so se ga udeležili Jožef LAZAR, Jože KNAP, Miroslav in HERMAN. Razpravljali smo v glavnem, kako naj bi vzpostavili radijsko zvezo z Ljubljano, da bi tako čim bolj omejili prehode čez mejo. Sklenili smo, da sestavimo oddajnik. Material naj bi HERMAN nabavil v Trstu, sestavili pa naj bi ga v Ljubljani. Mene so zadolžili, da pripravim načrt, medtem pa naj bi Jože LAZAR in Jožef KNAP začela s poukom telegrafije. S tem sklepom smo zaključili sestanek. Z Markičem in Jožetom smo odšli v prvo nadstropje, kjer nam je mati LAZARICA že pripravila posteljo in toplo večerjo. Naslednji dan sva ob prvem mraku odrinila čez mejo v Jugoslavijo.

Proti koncu meseca oktobra leta 1935 sem se v deževni noči v družbi tov. ŠKERJANCA odpravil mimo obmejnega prehoda na Tratah na laško stran državne meje. Noč je bila tako temna,

da se ni videlo korak naprej, zato je bilo zelo mucno prodirati po blatnem ozemlju, ki se je zaradi deževja spremenilo v neštete majhne potoke, da sva prišla vsa premočena v Hermanovo jamo, kjer sva se pri ognju posušila in ogrela. V jami sem našel pripravljen material za bodoči oddajnik ter zaplenjeno orožje, ki ga je prva celica odnesla laškim častnikom med omejeno akcijo v kino dvorani. Drugi dan sva si postregla z jedačo in pijačo iz jamske zaloge. Proti večeru sva jo mahnila po mokrem gozdu mimo Črnega vrha čez mejo v Jugoslavijo.

Preiskava v stanovanju

Proti koncu leta 1935 je v jutranjih urah vdrla ljubljanska policija v moje stanovanje ter našla sto izvodov komunističnega glasila »Unità« in petnajst knjig »Zeleni kader«. Po temeljiti preiskavi so mi zvezali roke in me odgnali na policijo, kjer so me predstavili komisarju dr. KANTETU, ki me je takoj začel zasliševati, kje sem dobil časopise. Na tako vprašanje sem bil že pripravljen in sem takoj dejal, da jih je pustil pri meni neki italijanski profitašist FABRI, da bi jih kasneje prenesel v Italijo. Zasliševanje se je nadaljevalo dve uri, dokler se ni komisar naveličal in dejal: »Ker nočeš povedati resnice, boš pa nekaj časa premišljeval v zaporu Šempetrške vojašnice.« S tem je bilo končano zaslišanje in dva stražnika sta me odvedla v celico, kjer sem ostal do večera, dokler me niso odpeljali v Šempetrsko vojašnico, kjer sem res lahko razmišljal cela dva meseca.

Ponoči sem slišal prihajati razne ljudi, zato sem sumil, da so morda aretirali več tovarišev, vendar ni bilo tako, kajti že četrty dan sem dobil v perilu sporočilo, ki ga je poslala stara mati, da je doma vse po starem ter da me stric Jože lepo pozdravlja. To je bilo PROHASKINO sporočilo, da je vse po starem.

V zaporu takrat ni bilo nobenega pravega hišnega reda, hrana ni bila nikoli točna; na sprehod so me peljali vsak teden enkrat, hrano od doma sem lahko dobil vsak dan, niso pa dovolili prinašati nobenih časopisov, še manj pa drugo literaturo.

Po enem mesecu me je prišel zaslišati v zapor POLAK. Hotel je izvedeti, kdo mi daje časopise in komu jih jaz izročam. Ostal sem pri prvotni izjavi, čeprav mi je zagrozil z izročitvijo beograjski policiji; ker ni dosegel ničesar, mi je obljubil, da bom še dolgo sedel. Po enem mesecu so me spustili domov.

Policija je dobro vedela, da pošiljam propagandni material čez mejo, ker so me prav dobro poznali po ovadbah italijanskega konzulata v Ljubljani, vendar takrat še niso preveč vtikali svojih prstov v naše zadeve.

Leto 1936

To leto lahko imamo za najbolj aktivno obdobje v revolucionarnem delovanju na Primorskem.

Španska revolucija je zanetila iskro odpora proti fašizmu tudi pri tistih silah, ki jih je fašizem imel že davno zakopane. V Trstu je začela močno naraščati partijska aktivnost, v drugih krajih so nastajale nove in nove celice, ki jih je znal Pinko TOMAZIČ spretno povezovati. Pojavljati so se začeli razni patriotski krožki po mestih in trgih, kot bi sleherni čutil, da se bliža končni obračun s fašizmom. Hkrati z naraščajočim odporom proti fašizmu je italijanska policija izdala največ okrožnic svojim varstvenim organom z raznimi konkretnimi ukazi za aretacije in zalezovanje raznih vodilnih emigrantov v zamejstvu. Njihovi diplomatski predstavniki so pritiskali na vlade ali na banovinske oblasti, naj odstranijo razne funkcionarje z vodilnih položajev v emigrantskih organizacijah. Neumorno so se trudili, da bi dobili privatne stike z nekaterimi policijskimi funkcionarji v Ljubljani in drugod, da bi na ta način razjedali in krepili petokolonaštvo v svoj prid. V

Mario Depangher

ta namen jim je prišla prav protikomunistična fronta domače reakcije, da so iz nje rekrutirali kolaboracioniste in ovaduhe, ki so jih uporabljali javno in tajno proti naprednim silam.

V Ljubljani smo kmalu opazili, da Sresko načelstvo v Logatcu zavrača nezazehelene emigrante v večjem številu kot običajno nazaj čez mejo v Italijo.

Ljubljanska policija je ostro nastopala proti aktivnim emigrantom. Vrstile so se preiskave in zasledovanja posameznikov.

Do junija 1936. leta sem doživel štiri hišne preiskave ter tri aretacije, vse z namenom, da bi našli kakšne dokaze proti meni. Zaradi teh okoliščin sem se moral izmikati tako, da sem spal vsak dan drugod. Eno prenočišče sem imel v krojaški delavnici mojstra JAZBECA pod Lipco, kamor sem prihajal spat, ko so bili že vsi odsotni. Ta delavnica je bila moj najvažnejši kotiček, drugače pa sem spal pri sodelavcih in znancih; če pa je bila kaka večja nevarnost, sem se umaknil na Malo planino in se po potrebi premikal s Planine na Planino, na italijansko mejo pa se nisem smel več pokazati, ker so me takoj začeli preganjati. Zaradi takih okoliščin sem moral iti čez mejo ponoči. Tako sem 16. junija 1936. leta prispel v Logatec s tovornim avtomobilom, se neopažen izgubil v gozd ter je mahnil proti Rovtam z namenom, na prestopim mejo s polnim nahrbtnikom municije in električne žice. Oglašil sem se pri GLIHU v Rovtah ter zjutraj odrinil proti meji, kjer sem se nešteto krat ustavil in prisluškoval, vendar ni bilo opaziti nič sumljivega; zato sem se previdno pomikal po grmovju v smeri šumeče vode, ki mi je že udarjala v nosnice, da sem si bil skoraj v svesti uspešnega prehoda, ko zakriči nedaleč od mene graničar: »Stoj!« V istem trenutku sem se vrgel na tla, dva strela sta odjeknila v prazno, medtem sem se jaz neslišno začel umikati na mali greben, za katerim se je razprostiral smrekov gozd. Z grebena so odjeknili novi strelji in se zarili v skalo za menoj. Prisiljen sem bil plaziti se po ozkem jarku. Medtem ko so okoli mene hodili graničarji in žandarji, ki so me iskali z žepnimi svetilkami, misleč, da ležim na tleh ranjen ali ubit, sem se jaz spretno izmuznil od njih v smer Rovt, kjer sem Juletu oddal prtljago in jo mahnil po gozdu proti Vrhniku, tako da sem bil okoli druge ure popoldne v Ljubljani.

Septembra leta 1936 sta odpotovala iz Ljubljane Ivan KRANJC iz Podutika, rojen 11. 8. 1918, in Bogomir KOLER z

namenom, da bi pripeljala čez mejo skupino italijanskih tovarišev. V ta namen sta prestopila državno mejo v bližini Loma ter srečno prispela v Zalo, kjer naj bi v starem, zapuščenem Kobalovem kamnolomu prevzela skupino tovarišev, toda tam je čakal samo Jože LAZAR ter jima sporočil, da niso prišli. Po kratkem posvetovanju sta se oba tovariša zavlekla v gozd, si nanosila listja in legla k počitku, dokler se ni vrnil Jože ter prinesel vina in jestvin, da sta se okrepčala. Potem pa sta spet rinila po zarasli strani Zagodovega vrha navzgor, da bi bila čimprej na meji.

Ko sta že bila v suhi potočni strugi tik meje, ju je naenkrat presenetila laška zaseda; Bogomir KOLER je pobegnil, KRANJCA pa so policijski psi dohiteli, ga podrli na tla, nakar ga je patrola prišla in odpeljala na karavlo v Doleh, od koder so ga še isti dan odpeljali v Idrijo ter ga zaprli v grad.

Drugi dan so ga zasliševali, kdo je bil njegov tovariš, ki je pobegnil. Janez se je na to že ponoči pripravil, zato jim je rekel, da je bil nek študent iz Ljubljane, s katerim sta hotela iz radovednosti malo pogledati v Italijo, vendar tega niso hoteli verjeti.

Zenska, ki je prevajala Janezove odgovore v italijanščino, ga je opozorila, češ ali ni bil tvoj soizletnik Bojan KOLER, brat znanega terorista, za katerega je pri nas razpisana nagrada na njegovo glavo. Ta vneta prevajalka je bila žena nekega policaja in obenem paznika v zaporih na gradu. Po petih dneh zasliševanja so Janeza izročili v Hotedršici jugoslovanskim žandarjem.

Sredi leta 1936 je ljubljanska policija povečala svojo aktivnost proti mladini, posebno proti gimnazijski mladini, ki je ob vsaki protivladni demonstraciji aktivno sodelovala. Med njimi so se najbolj izkazali Vladimir MEDVEŠČEK, Ivan KRANJC, Božo SINTIČ, METELKO, Bogo DRAGAN, BENČAN in PIRC. Bilo jih je okoli 38. Od teh jih je bilo v letu 1937 več izključenih iz gimnazije zaradi protivladnega delovanja. Mnogi od njih so bili večkrat aretirani zaradi sodelovanja s primorsko zamejsko mladino; očitali so jim komunistično dejavnost; v zvezi s tem sem bil večkrat aretiran, ker so mi očitali, da zastupljam ljubljansko mladino. Zaradi teh očitkov sem se zagovarjal, da je področje moje dejavnosti samo v okviru emigracije, vendar ta zagovor ni nič pomagal, ker je policija pazila na vsak moj korak.

Proti koncu leta 1936 sta prišla v Ljubljano kot kurirja tretje celice Stanko MOHORIC iz Idrije in Bogomir

KOLER; oba sta se oglasila na mojem domu, kjer me pa nista našla, zato sta me poiskala v kinu Matica, kjer sem bil zaposlen kot kinooperater skupno s KRAVANJO, ki je takrat delal hkrati nekaj ur na dan še v tiskarni časopisa Jutra. Ko sem zagledal Staneta, sem bil zelo presenečen, obenem pa vesel, da sem spet videl sošolca, na katerega me je vezalo nešteto spominov iz šolskih klopi. Oba sta se zadržala v Ljubljani nekoliko dni, nakar sta odšla čez mejo, naložena s špansko protifašistično literaturo.

Mohorič je v ta namen večkrat prihajal kot kurir v Ljubljano ter izpolnjeval zadane naloge.

Septembra 1936 sta prišla čez Idrijo v Ljubljano Mario DEPANGHER iz Milj pri Trstu in NICOLETTO iz Milana, oba člana KPI.

Sestanka, ki smo ga imeli 29. septembra 1936, so se udeležili: DEPANGHER, NICOLETTO, PROHASKA in ŠKERJANC. Razpravljali smo, kako bi pripravili v Ljubljano čim več propagandnega materiala iz Pariza, da bi ga lahko prenesli v Italijo. Na moj predlog, da bi ostala v Ljubljani in nam pomagala delati, sta povedala, da imata nalog odpotovati v Pariz ter da se ne mislita dolgo zadrževati v Jugoslaviji. Tov. DEPANGHER je poročal o Slovencih, konfiniranih na otokih, kjer sta bila tudi njegov oče in mati. Ta sestanek je bil zelo koristen zaradi novih zvez, ki sta nam jih nudila DEPANGHER in NICOLETTO v Italiji.

Nekaj dni pred božičnimi prazniki leta 1936 sem se odpravil s Škerjancem v Idrijo, kamor sva srečno prinesla dva nahrbtnika italijanskih emigrantskih časopisov iz Pariza in jih oddala HERMANU. ŠKERJANC se je drugi dan vrnil v Jugoslavijo, jaz sem pa ostal, da bi se udeležil sestanka, ki ga je sklical za naslednji dan HERMAN pri LAZARJU. Noč sem prespal na LUŽI pri materi, kjer sem ostal cel dan v hiši, ko pa se je zmračilo, sem se preoblekel v podoficirsko uniformo nekoga seržanta, ki jo je prinesel v čiščenje moj materi. Odpravil sem se mirno na ulico, nato šel ob Idrijci čez viseči most v Mejco, kjer sem se povzpел po stopnicah na Rake; na poti nisem srečal nikogar vse do Lazarjeve hiše, kjer so me že čakali HERMAN, LAZAR, in KNAP. Na sestanku smo razpravljali o orožju in prehrani v skrivališčih, kajti zaradi pomanjkanja denarja so ostala skrivališča brez hrane. Sestanek se je nazadnje spremenil v pravo tovariško srečanje, ki se je končalo

pozno v noč in sem to noč prespal pri Lazarju.

Okoli tretje ure popoldne je HERMAN skoraj pridrvel v sobo ter me obvestil, da so Lahi postavili na noge ves varstveni aparat ter da odhajajo patrolje, pomešane z vojaki na vse strani. Zato sem se odločil, da takoj odrišem po Smukovi grapi, ne da bi čakal večera. Lazarjevo hišo sva zapustila skozi zadnja vrata, tako da je HERMAN stopal pred menoj po stopnicah navzgor, dokler mi ni z roko dal znamenja, da lahko grem dalje. Na Rakah je bilo nekaj sprehajalcev, ali nihče se ni zmenil zame, dokler nisem zavil mimo GRUDNA v Smukovo grapo. Nekateri so gledali za menoj, ker so se čudili, da osamljeni laški podoficir hiti v Smukovo grapo in to po neobičajni poti. Tako sem srečno rinil med grmovjem navzgor čez ozko cesto, ki veže Poljančevo in Smukovo kmetijo, dokler nisem zagledal malo kolono vojakov, ki so se pomikali od Smuka po cesti navzgor. Ko sem bolj točno pogledal, sem opazil, da so preoblečeni karabinjerji, zato sem se jel naglo umikati proti Tičnici navzgor, da bi se pravočasno izmuznil iz zapornega kroga, ki so ga pripravili z združenimi močmi, da bi me ujeli. Ko se je karabinjerska kolona ustavila na kolovozu nekako v sredini med Smukovo in Poljančevo kmetijo, je maršal, mahajoč z rokami, dal nekoliko ukazov, ki so jih karabinjerji z največjo brzino začeli izvajati in sicer tako, da so se razdelili v manjše skupine ter začeli obkoljevati mali gozdiček. Resnost, s katero so izvajali obkolitev, je kazala na to, da jim žrtev ne bo mogla pobegniti. Po gozdičku je bilo od časa do časa opaziti premikajoče se kraljevske pandurje, ki so se naučili lesti po trebuih, da ne bi doživeli presenečenja, kot so jih že tolikokrat okusili. Tokrat si je bil maršal svest uspeha, ki ga je že dolgo planiral in zato je z veseljem opazoval mojstrsko zapiranje kroga; dva karabinjerja sta se vrgla naprej ter zagrabila mladeniča s sekuro v rokah, ki jih je presenečeno gledal; njegov pogled je bil uprt nekam v daljavo in, čeprav samo za trenutek, mu je zaigral na ustih zmago slavni nasmeš, ker se je zavedal, koga iščejo, karabinjerji so pa zijali vanj presenečeni in razkačeni, da bi ga bili najraje pobili zaradi slučajne prevare, ki se je z njimi poigrala. Poljančev Francelj se ni prav nič čudil, ko so karabinjerji preverjali njegovo identiteto in končno ugotovili, da so bili na napačni sledi.

Francelj je izbral prav tisto popoldne, da bi odsekal smrečico za praznike. Šel je za gospodarsko poslopje in ogledoval smreke. Ko se je tako oziral, je naenkrat opazil na kolovozu karabinerje, ki so se razhajali po bregu navzdol in ga končno zgrabili.

Ponovno na poti v Jugoslavijo

Še isto noč mi je LAZAR prinesel v Hermanovo jamo civilno obleko, da sem se končno rešil vojaške uniforme in se pripravil za na pot. Pred odhodom mi je Jože svetoval, naj bi se vračal čez Črni vrh tako, da bi prestopil državno mejo v jutranjih urah nekje v bližini Kalca.

Odkar sem poznal LAZARJEVEGA Jožeta, sem prvikrat imel občutek, da je zaskrbljen zaradi mene, ker se dolgo ni mogel posloviti. Predlagal je, da bi šel z menoj, ker ima občutek, da se bom težko prebil čez močno zastraženo mejo. Ta njegov nasvet in slutnja sta me spravila v slabo voljo in pristal sem, da me spremlja do reke Idrije.

Po razstanku z Jožetom ob Idriji sem se oprezno prebijal skozi goščave proti Koševniku in potem v smeri Hotedršice in Kalca ter po zelo naporni poti prešel mimo italijanskih razglednih stolpov na jugoslovansko ozemlje.

Septembra meseca leta 1937 smo napravili prve poizkuse s kratkovalovnim primopredajnikom, za katerega smo izbrali žarnico U × 245, ki naj bi delala v spoju c s 300 V anode in 32 m A. Usmerjevalka naj bi dala približno 5 W oddajne jakosti, kar bi bilo dovolj in zanesljivo za oddajni krog 80 kilometrov, v dobrih atmosferskih pogojih pa tudi do 100 kilometrov.

Radio zvezo smo nestrpnost pričakovali, kajti prehajanja čez mejo smo se morali čim bolj izogibati zaradi italijansko jugoslovanske varstvene službe, ki nas je povezano začela preganjati na meji in brez opozoril streljati.

Naš V. S. (vse za svobodo)

Tako se je imenoval naš primopredajnik, ki je imel že v samem začetku smolo pri preizkusu. Na Medvedovem brdu pri Ljubljani je tov. ŠKERJANC po nesreči razbil žarnico U × 245, kar nam je onemogočilo nadaljnje delo. Žarnico nam je sicer naročil Herman iz Milana, toda predno smo jo dobili, so me aretirali zaradi prilastitve orožja iz skladišča ljubljanske policije. Po sporočilu tovarišev iz Ljubljane je bila vzpostavljena ta zveza aprila leta 1939. To je bilo zadnje sporočilo, ki sem ga

dobil, kajti 16. maja 1939 so me Nemci v Pragi aretirali.

V začetku 1937. leta me je VIŠNJEVEC seznanil z Radom BORDONOM, češ da bi se dalo v Šempetrski vojašnici v Ljubljani priti do orožja, ker ima BORDONOV oče ključ. Pristal sem na to, da to orožje ukrademo. VIŠNJEVEC mi je čez nekaj dni predstavil kot sodelavca Karla ŽIVCA in Vinka FERJANA, ki mi pa nista preveč ugajala, še manj pa način organiziranja te akcije, ki jo je pripravljala VIŠNJEVEC. Zato sem se odločil, da orožje odpeljem jaz in ga še isti dan spravim na mejo. V ta namen sem poklical brata Bogomira iz Idrije v Ljubljano. Tako nas je bilo pet: Rado BORDON, Karel ŽIVEC, Vinko FERJAN, Bogomir KOLER. Vdrli smo v policijski muzej, kjer je bilo veliko raznega orožja; naložili smo ga v vreče in nato odnesli na voz, ki smo ga imeli za vojašnico. Z bratom sva tovor takoj odpeljala na Vič ter ga spravila v Škerjančevo sobico, kjer je ostalo samo toliko časa, da je prišel PIRC z avtomobilom in ga odpeljal skupno z Bogomirrom v gozd pri Rovtah tik ob državni meji. Nekaj orožja je ostalo v sobi in odnesli smo ga v skrivališče pod Rožnik.

Bogomir in tovariši so že v naslednjih dneh odnesli orožje v Idrijo. Čez mejo so prenašali: Bogomir KOLER, Herman MAJNIK, Jože KNAP in Jožef LAZAR.

Po desetih dneh

sta me obiskala v mojem stanovanju Karel ŽIVEC in Vinko FERJAN ter zahtevala, naj jima povem, kje je orožje. Povedal sem jima, da je v Italiji, vendar mi nista hotela verjeti. Vztrajno sta zahtevala, naj izročim orožje, češ da sta zato sodelovala, da bi imela kaj od tega. Po tem razgovoru sem večkrat opazil razne ljudi, ki so mi sledili, čeravno sem se izmikal vsem, ki jih nisem poznal.

Ljubljanska policija

se je na moč trudila, da bi odkrila drzne vlomilce. Po štirinajstih dneh smo že opazili vročo aktivnost raznih zapornikov, da bi izvohali storilce. Zaradi teh okolnosti sem poklical brata iz Idrije, da bi se spravilo čez mejo v Italijo preostalo orožje. Pri tem pa je Bogomir napravil neverjetno napako; tovarišu METELKU je dal pištolo, katero je nato našel Metelkov oče v stanovanju; na očetov pritisk je sin povedal, kdo mu jo je bil dal. S tem se

je začel klobčič prav hitro odvijati in policija je po matični številki pištole takoj ugotovila, da gre za ukradeno orožje. Tako je bila policija na sledi in začela je poizvedovati.

Aretacije

Mene so aretirali v stanovanju; pri meni so našli dve puški in nekoliko drugega orožja, ki pa ni bilo od ukračenega orožja. Zaplenili so mi dvesto izvodov italijanskih protifašističnih časopisov, zavoj španskega propagandnega gradiva in večjo količino brošur o španski revoluciji. Tako smo se znašli v zaporu vsi, ki smo se udeležili akcije: Karel ŽIVEC, Vinko FERJAN, Bogomir KOLER in jaz, medtem ko se je Radu BORDONU posrečilo pobegniti v ilegalo. Preiskavo je vodil dr. KANTE skupno s HACINOM, pri tem pa sta zelo vneto pomagala POLAK in URŠIČ. Po preiskavi so izpustili iz policijskega zapora Bogomira KOLERJA, ki ga ni nihče bremenil, medtem ko je on v preiskavi vztrajno zanikal udeležbo pri akciji. Da bi se pa tudi njemu maščevali, ga je ljubljanska policija izročila takoj po beograjskem procesu Italijanom čez mejo, kjer je bil postavljen pred sodišče in obsojen na več let zapora. Po enomesečni preiskavi so nas premestili v sodnijske zapore na Miklošičevo ulico, od koder so nas žandarji odpeljali zvezane v Beograd na okrožno sodišče v bivšo Aleksandrovo ulico. V zaporu okrožnega sodišča so nas razmestili tako, da sem samo jaz ostal v samici v pritličju, vsi drugi pa so bili razmeščeni po skupnih celicah v drugem nadstropju, kjer so bili takrat zaprti iz raznih krajev Jugoslavije, medtem ko sta bila v dveh celicah v praporu advokat JOČIČ in neki žandarmerijski oficir, ki je pri demonstracijah proti konkordatu z Vatikanom streljal in ubil nekoliko ljudi. Ta dva sta se izdajala za četnika, zato sta živela bolj v napetem odnosu s drugimi jetniki.

Po petih dneh sem bil premeščen v skupno celico, kjer sem spoznal tov. RILTICA, znanega partijskega delavca, ter DIMIČA, oba iz beograjske celice, medtem ko so bili drugi vsi iz kruševske skupine, večina študenti.

Na ženski strani je bila zaprta Spasjenja BABOVIĆ, znana partijska delavka; o njenem zadržanju v zaporu smo mnogo razpravljali.

V zaporu sem bil sprejet v partijsko celico, kjer smo imeli študijske razprave o narodnih vprašanjih in borbi proti fašizmu. Tovariši so nastopali zelo samozavestno in revolucionarno. Vin-

ko FERJAN in Karel ŽIVEC pa sta se priključila skupini četnikov z advokatom JOČIČEM na čelu.

Pri zaslišanju so spet poizvedovali, kam sem dal orožje. Branil sem se, da sem ga poslal čez mejo ter da je bila moja dejavnost namenjena samo proti fašizmu v Italiji. Iz beograjskega zapora so nas premestili v zapor Ada Ciganlija ob Savi. Tam smo bili do razprave. Med tem časom se je prostovoljno javil na sodišču Rado BORDON, ki so ga obsodili na tri leta zapora. Kazen je odslužil v Sremski Mitrovici. Vsi drugi smo bili obsojeni na manjše kazni in so nas po razpravi spustili na svobodo.

Glavni razpravi je hotel prisostvovati zastopnik italijanskega poslanstva. Na to me je opozoril Berti REJC, zato sem zahteval, da ga odstranijo iz dvorane; sodišče je moje zahtevo sprejelo in je moral zapustiti dvorano. Po razpravi me je REJC opozoril na nevarnost, da bi me izročili Italiji. Kljub temu sem odpotoval v Ljubljano in poiskal brata na Brdu pri Ljubljani. Doma pa nisem bil niti tri dni, ko mi je ljubljanska policija izročila uradni izgon, ki se je glasil, da moram zapustiti Jugoslavijo v štiriindvajsetih urah. Zato sva drugi dan z bratom odpotovala v Idrijo, kjer smo na sestanku prve celice sklenili, da za nedoločen čas zapustim Jugoslavijo ter se umaknem na Češkoslovaško. Ta sklep je bil sprejet po skrbni preučitvi mojega položaja. Jože LAZAR je dobil pooblastilo, da vodi celico kot sekretar prve celice. Na tem sestanku smo bili prisotni Herman MAJNIK, Jože LAZAR, Bogomir KOLER, Jože KNAP in jaz. Nato sva se z bratom vrnila v Ljubljano. Jaz sem se umaknil na Malo planino, kjer so me PROHASKA in tovariši oskrbovali s hrano, dokler me niso žandarji zvohal in me začeli loviti po Kamniških planinah. Zato sem se za nekoliko časa umaknil v Novo mesto k stricu BREJCU, ki je bil v službi na pošti, a teta me je začela preganjati, ko je zvedela, da me iščejo žandarji. Zato sem se umaknil v Kandijo k JAZBECU, kjer sem ostal ves mesec junij 1938, nato sem odpotoval v Ljubljano in se oglasil pri PROHASKI. Ob tej priliki mi je povedal, da je posredoval na češkoslovaškem konzulatu, da bi mi pomagali, pa so mu svetovali, naj bi šel v Prago namesto njega na sokolski zlet. Obljubil je, da se bo pogovoril s tov. Francem LUBEJEM, ki je bil takrat starosta sokola Tabor II. Ko sem ga opozoril, naj pazi, kaj dela, mi je povedal, da je LUBEJ socialistično

usmerjen starosta ter da tudi njega stalno nadzorujejo. Po tem dogovoru sem odpotoval na Malo planino, kjer sem ostal do sokolskega zleta v Pragi 23. julija leta 1938.

Ilegalen odhod v Prago

V ljubljanskem parku Tivoli so se zbirali sokoli v vročem julijskem soncu, ki je neusmiljeno pripekalo skozi rdeče sokolske srajce, da so se lepile na znojna telesa. Stal sem med sokoli župe Tabor in čakal v debelem kroju z zapetim ovratnikom, težko prenašajoč vročino in nestrpnost, kajti vsak trenutek je bil zame večnost, saj sem se zavedal, da me pridno išče policija, poleg nje pa še cela kopica policijskih podrepanikov laške ovre, ki bi me na poti skozi Madžarsko takoj dali aretirati, če bi zvedeli za moje potovanje. V ta namen sem se tudi primerno maskiral s črnimi očali in majhnim obližem na desni strani obraza, tako da bi me lahko spoznal samo tisti, ki me je prav dobro poznal. Iz misli me je vzdrnil Jože PROHASKA, ki se je prerinil skozi gnečo in me v naslednjem trenutku predstavil starosti soka Tabor Francetu LUBEJU; ta me je presenečeno opazoval, nato pa s prijaznim nasmehom podal roko v pozdrav, pripel izletniški znak ter dejal, naj ga imam tudi jaz, saj sem ga zaslužil; nato me je rahlo porinil v vrsto ter stopil na čelo kolone, ki se je začela pomikati iz Tivolija po Aleksandrovi cesti v spremstvu ogromne množice ljudi proti glavnemu kolodvoru, kjer smo stopili v pripravljene vagonne med stalnimi ovacijami velike množice, ki nas je navdušeno pozdravljala.

PROHASKA mi je v zadnjem trenutku stisnil v roko sokolsko legitimacijo z mojo sliko na ime PROHASKA Jože in mi naročil, naj izročim sokolski krog njegovemu prijatelju tov. BIZJAKU, kakor hitro pridemo v Prago. Poslovala sva se tiho, z očmi, nato naju je vlak ločil in nisva vedela, da se ne bova nikdar več videla, ker je padel kot partizan leta 1944 v Dolomitih.

Konec prvega dela

ZAKLJUČEK:

Da sem se odločil napisati ta skromni prikaz revolucionarnega delovanja napredne mladine na Idrijskem, me je vodila dolžnost do tovarišev, ki so dali svoja mlada življenja po dolgotletni borbi proti italijanskemu fašizmu. Za objavljanje teh rokopisov se

moram zahvaliti redakcijskemu odboru Idrijskih razgledov, posebno pa ravnatelju idrijskega muzeja Srečku LOGARJU, ki se je zavzel za zgodovino idrijske mladine.

Moram pa poudariti, da ni bilo malo ovir pri objavljanju teh spominov, kljub dokaznemu gradivu, da je prav napredna idrijska mladina, kljub silnemu terorju laškega fašizma, v najbolj temnih časih, ko je vse odpovedalo, vztrajala dolga leta na aktivnih revolucionarnih pozicijah vse do narodnoosvobodilne vojne, kjer je večina njih dala tudi svoja življenja. (Glej priložene življenjepise — 12 prilog.)

Dokazno gradivo:

Obvestilo R. Ufficio di P. S. di Confine Idria N 963 dd 28. 5. 36 XIV
Okrožnica Ministrstva N 21183/44 od 28. 6. 1936 XIV
Obvestilo Tenenze CC RR No 3/108 di Prot. Div. Segreto dd 24. 7. 36
Obvestilo R. Questure v Gorici št. 019643 Gab. od 19. 11. 36 XV
Obvestilo R. Questure v Gorici št. 0200550 Gab. od 3. 12. 36
Sodno overjena izjava tov. Milke GLIHA z dne 6. 5. 1963
Sodno overjena izjava tov. Cenke ERZEN z dne 6. 5. 1963
Sodno overjena izjava tov. Karoline PEČNIK z dne 7. 5. 1963
Sodno overjena izjava tov. Rudolfa GLIHA z dne 9. 5. 1963
Sodno overjena izjava tov. Ivane KOFOL z dne 9. 5. 1963
Sodno overjena izjava tov. Janka LA-PAJNETA z dne 12. 8. 1963
Sodno overjena izjava tov. Ivana LA-PAJNETA z dne 12. 8. 1963
Sodno overjena izjava tov. Jože KRŽIŠNIK z dne 13. 8. 1963
Sodno overjena izjava tov. Ljuba KOLAKOVIČA z dne 13. 8. 1963
Sodno overjena izjava tov. Julija GLIHA z dne 27. 11. 1963

Zapisniška izjava tov. Justa GODNIČA z dne 30. 4. 1963 in 23. 4. 1963
Pismo tov. Giuseppa LANDIJA iz Rima z dne 15. 12. 1963 glede Tončeta MIHEVCA za internacijo v Ventotene
Zapisniška izjava tov. Alberta REJCA z dne 26. 4. 1963 in 20. 6. 1963
Zapisniška izjava tov. Ljudmile GLIHA z dne 1. 7. 1963
Zapisniška izjava tov. Antona ČERNAČA z dne 29. 8. 1963
Zapisniška izjava tov. Ljuba KOLAKOVIČA z dne 18. 9. 1963
Zapisniška izjava tov. Jože KRŽIŠNIK z dne 18. 9. 1963

Zapisniška izjava tov. Ivane KAFOL z dne 18. 9. 1963

Zapisniška izjava tov. Ivana LAPAJNETA z dne 18. 9. 1963

Zapisniška izjava Vincenca ERŽENA z dne 1. 7. 1963

Zapisniška izjava tov. Rudolfa GLIHA brez datuma

Zapisniška izjava Karoline PEČNIK brez datuma

Zapisniška izjava tov. Ivana KRANJCA z dne 3. 8. 1963

Zapisniška izjava tov. Vladimirja MEDVEŠČKA z dne 26. 4. 63 in 13. 9. 1963

Zapisniška izjava sekretarja Prezidijskega LS LRS v. p. FRANCA LUBEJA z dne 3. 8. 1963 in 2 izjavi z dne 30. 6. 1955

Seznam

skojevcev in sodelavcev — somišljenikov od ustanovitve prve skojevske celice leta 1932.

I. Skojevska celica:

1. Koler Ljubomir
2. Mihevc Anton
3. Majnik Herman
4. Knap Jože
5. Lazar Jože
6. Gliha Ljudmila
7. Gliha Rudi
8. Gliha Julij

sodelavci:

9. Kenda Vladimir
10. Pečnik Karolina
11. Kafol Hanca
12. Markič — Veharše

III. Skojevska — mladinska celica:

1. Koler Bogomir
2. Kolakovič Ljubo
3. Kolakovič Cveto
4. Eržen Vinko
5. Mohorič Stanko — kurir

II. Skojevska celica:

1. Levin Jože
2. Brus Stefan, Idrija, Srebrničeva ulica
3. Lapajne Ivan
in mizarska vajenca iz Trebuš, zaposlena pri Mirku Rupniku

PASQUALETTI Cenka,
por. ERZEN

članica tretje celice konec leta 1937, je uspešno opravljala kurirske naloge ter raznašala letake, časopise in knjige; večkrat je morala daleč na teren, ker se tovariši niso mogli prosto gibati; posebno ko so prišli tovariši iz Ljubljane, jim je morala nositi hrano ter prenašati navodila. Bila je vzor mladinke, saj je morala že kot otrok ilegalno pomagati svojim bratom.

KENDA Vladimir,

rojen leta 1915 v Idriji. Kot študent je napredno deloval od leta 1932. Ob oboževanem spopadu s karabinjerji v Gregorčičevi ul., v hiši 559, leta 1934 je bil aretiran in posebno sodišče ga je obsodilo na 10 let zaporov v Rimu.

Ob kapitulaciji Italije leta 1943 je šel v partizane, kjer se je boril do konca vojne kot komisar Garibaldinske brigade.

GLIHA Julij,

rojen v Idriji, 29. 7. 1908. Ker je bil aktiven član komunistične mladine, je moral že leta 1930 emigrirati v Jugoslavijo.

Poleti leta 1932 se je povezal s prvo delavsko mladinsko celico v Idriji. Naselil se je v Rovtah nad Logatcem ter tako postavil ugodne pogoje za javko; pri njem je bilo skladišče propagandnega gradiva, orožja ter vsega, kar smo nosili čez mejo. Udeležil se je narodnoosvobodilne vojne ter dočkal svobodo v Vojkovi brigadi.

KRANJC Ivan,

rojen 11. 8. 1918 v Podutiku pri Ljubljani, novinar, od leta 1935 dalje je sodeloval z idrijsko mladino — ljubljansko celico, nato je stopil v NOV, od koder je bil demobiliziran kot kapetan.

KOLAKOVIČ Cveto,
rojen 30. decembra 1921.

Član tretje celice v začetku leta 1936. Zaradi svojega delovanja je postal sumljiv, zato so ga večkrat zapirali ter ga odpuščali iz šole, zaradi česar je moral večkrat menjati kraj šolanja.

Udeležil se je oboroženega spopada konec leta 1935 nad Osojnico. Bil je vseskozi požrtvovalen in skromen. Udeležil se je akcije, ko je celica med kino predstavo v hotelu NANOS pobrala na verandi z obešalnikov pištole italijanskih častnikov, ki so sedeli v dvorani.

Leta 1943 je šel v partizane ter padel v borbi z Nemci nad Cerknem.

MAJNIK Herman,

član prve mladinske celice od leta 1932. Kot obveščevalec je nalogo odlično izpolnjeval. Njemu so bili poverjeni stiki z italijanskimi tovariši. Udeležil se je oboroženega spopada pod Gorami (danes Gregorčičeva ulica št. 559). Sodeloval je pri požigu fašistične kolonije v Mejci spomladi leta 1934. Prehajal je večkrat državno mejo v Jugoslavijo ter se udeleževal protifašističnih demonstracij. Bil je udeležen v hudem oboroženem spopadu v bližini Cola poleti leta 1935.

Zaradi njegove revolucionarne sposobnosti je bil občasno vrednjen. Pri svojem delu ni bil nikoli aretiran. Kot tak se je udeležil narodnoosvobodilne borbe v Tomšičevi brigadi v prvem bataljonu, II. četi. Padel je 30. 5. 1943.

KNAP Jože,

rojen 18. januarja 1918 kot sin rudarske družine. Postal je član delavske mladinske celice leta 1932. Zadolžen je bil za orožarja.

Preden je šel v partizane, je delal kot terenec v Idriji, nato je šel v partizane, kjer so ga kot kurirja dne 27. 7. 1944 na Kočevšu Nemci ustrelili.

KOLER Ljubomir

Rojen 23. 3. 1917 v Idriji. Organizator prve delavske mladinske celice v Idriji leta 1932. Kot sekretar prve celice je moral zaradi protifašističnega delovanja kmalu oditi v Jugoslavijo. Tu je stalno deloval in ilegalno prihajal čez mejo v Idrijo ter se udeleževal sestankov, kjer je kot glavni iniciator pomagal organizirati še drugo in tretjo celico. Zaradi delovanja je fašistični režim v Italiji izdal za njim tiralico in razpisal nagrado na njegovo glavo. Italijanska vlada je večkrat zahtevala od Jugoslavije njegovo izročitev.

Udeležil se je požiga fašistične kolonije v Mejci leta 1934. Nekoliko mesecev pozneje se je udeležil oboroženega spopada v Idriji, Gregorčičeva ulica št. 559. Bil je večkrat ranjen v raznih spopadih na državni meji. Zaradi protifašističnega delovanja v Jugoslaviji je bil aretiran ter postavljen pred sodišče za zaščito države. V zaporu je bil zaradi revolucionarnega delovanja sprejet za člana KPJ. Po odsluženju kazni je dobil odlok o takojšnjem izgonu iz Jugoslavije in leta 1938 emigriral v Češkoslovaško, kjer se je kot član mednarodne partijske celice udeleževal revolucionarnega delovanja vse do prihoda Nemcev na Češkoslovaško. 16. 5. 1939 je bil v oboroženem spopadu z nemško policijo aretiran ter obsojen na zapor, kjer je bil do konca vojne.

K O L E R Bojan,
rojen 1921. leta v Idriji

Član tretje delavske mladinske celice od leta 1935. V jeseni leta 1934 se je v Idriji udeležil požiga kolonije v Mejci. Konec leta 1935 se je udeležil oboroženega spopada nad Osojnico skupno z drugimi člani celice. Leta 1937 je bil postavljen pred sodišče za zaščito države v Jugoslaviji, vendar so ga že pred razpravo jugoslovanske oblasti izročile italijanskim fašistom na mejl, nakar je bil kot mladoletnik obsojen in zaprt. Po odsluženi kazni je bil mobiliziran v italijansko armado in poslan v Afriko. Dezertiral je k Angležem, se javil dobrovoljno v padalske enote, od koder so ga poslali v Slovenijo 17. marca 1943. leta. Pristal je s padalom v Zaplani, dobil zvezo s partizani ter deloval kot obveščevalec, vendar so ga četniki odkrili ter ga zaklali.

Tako je končal svoje mlado življenje revolucionar, član tretje idrijske celice.

L A Z A R Jože,
rojen 1918 v Idriji.

Postal član prve delavske mladinske celice spomladi leta 1932. Udeležil se je požiga kolonije spomladi leta 1934. Jeseni istega leta se je udeležil oboroženega spopada v Gregorčičevi ulici pri hiši 559. Prehajal je večkrat čez državno mejo. Poleti leta 1935 so ga Italijani v bližini Podplečja skoraj obkolili, vendar je z iznenadnim izpadom rešil sebe in sotovariše.

Leta 1943 so ga ustrelili Amerikanci, ko je hotel pobegniti iz ujetniškega taborišča, da bi šel v partizane.

MIHEVC Anton,

rojen 1915. leta v Idriji. Po poklicu čevljar, član delavske mladinske celice od leta 1932 dalje; še prej kot se je včlanil v celico, je sodeloval v akciji leta 1931, ko je skupno z nekaterimi tovariši postavil kamnito barikado na najhujšem ovinku v Rajdah na poti na Kovačev rovt. Zaradi tega se je prevrnil vojaški avto in sta se dva vojaka hudo poškodovala. Sodeloval je pri razorožitvi gozdnega miličnika na poti v Belo jeseni leta 1932. Spomladi leta 1934 je sodeloval pri požigu fashične kolonije v Mejci; samo nekaj mesecev pozneje, avgusta meseca, je padel ponoči v zasedo jugoslovanskih graničarjev, a se je z orožjem prebil s težkim nahrbtnikom in laže ranjen nazaj v Idrijo. Ze oktobra meseca je postal sumljiv, zato so ga aretirali ter nekaj časa zaprli v gradu, nato pa odpeljali v goriške zapore, kjer ga je kvestura mučila, vendar ni izdal ničesar. Po dolgem preiskovalnem zaporu so ga konfinirali na 28 mesecev v San Stefano; tudi v konfinaciji se je udeležil upora, tako da je dobil še eno leto zopora. Aprila meseca leta 1937 se je vrnil iz konfinacije ter se takoj ponovno vključil v celico. Konec leta 1937 ga zopet vidimo v demonstracijah na ljubljanskih ulicah proti Koroščevemu režimu. Ker so mu stalno sledili ter ga zasliševali, je odšel skupno s svojim bratrancem Jožetom, narodnim herojem, v Rašo, kjer sta ostala dva meseca, nato pa je odšel v Trst, vendar se je kma-

lu spet vrnil v Idrijo, dokler ni odšel 4. januarja leta 1943 v partizane, kjer je že 7. aprila 1943 dal svoje mlado življenje v borbi proti okupatorju v Starem trgu pri Ložu.

V celici je bil vsa leta namestnik sekretarja.

KOLAKOVIČ Ljubo,

postal član tretje celice leta 1935, čeprav je že prej sodeloval s prvo celico ter se udeleževal raznih mladinskih sestankov. Zaradi njegove aktivnosti so ga stalno preganjali ter metali iz šole, tako da je hodil v šolo enkrat v Gorici, drugič na Vipavskem. Pogosto so bile pri njem hišne preiskave.

Bil je organizator akcije v hotelu NANOS, kjer se je tudi sam udeležil razorožitve italijanskih častnikov. Po oboroženem spopadu nad Osojnico je sam z orožjem zadrževal karabinjerje, da so se tovariši s tovorom lahko umaknili.

Leta 1943 je šel v partizane ter srečno preživel narodnoosvobodilno vojno.

PARTIZANSKA ZMAGA V RAZORIH IN OKUPATORJEV POŽIG VOJSKEGA

dr. Tone Ferenc

Ena najuspešnejših partizanskih akcij v Slovenskem Primorju poleti leta 1943 je bil nedvomno napad dela Gregorčičeve brigade na italijanski policijski avtomobil v Razorih med Mrzlo rupo in Vojskim 22. junija 1943. O tem napadu so tu in tam že kaj napisali, vendar pomanjkljivo. Zato skušam na podlagi šele pred kratkim pridobljenih italijanskih dokumentov in podatkov Alojza Krpana, Antona Kosovela in Črtomira Šinkovca, ki se jim za uslugo toplo zahvaljujem, v tem članku natančneje opisati ta dogodek. Prosim vse, ki bi jim bile znane še kakšne podrobnosti, ali ki bi menili, da je treba kaj popraviti, da to sporočijo idrijskemu muzeju. Tudi tem se že vnaprej zahvaljujem za pozornost.

O partizanskem napadu v Razorih in o njegovih posledicah nimamo ohranjenih skoraj nobenih pisanih partizanskih poročil. Le brigadni politkomisar Ivan Turšič-Iztok, ki je vodil akcijo, je še isti dan poročal štabu Primorske operativne cone tole:

»Na dan obletnice vojne SSSR sem s patrolo 30 mož in z 2 puškomitraljezoma napadel avto kvesture, ki straši po Mrzli rupi. V 4 minutah je bila akcija končana. 17 kvesturinov mrtvih, eden pobegnil nazaj. Zaplenjeno: 3 brzostrelke, 15 pušk, 17 pištol, 30 bomb, 800 kom. municije za puške, okrog 300 za brzostrelke, 8 parov čevljev, 5 suknjičev, 10 nahrbtnikov in ure, srajce, nogavice ter razna drobnjarija.«

Skupina partizanov, ki je pod Turšičevim vodstvom napadla italijanski policijski avtomobil v Razorih, je bila iz dela I. bataljona Gregorčičeve brigade. Ta del se je zbral iz raznih skupin, ki niso odšle v Beneško Slovenijo in so se zbrale v glavnem pri Gradnikovi brigadi na Kobariškem ter v prvi polovici junija 1943 pod vodstvom brigadnega politkomisarja Turšiča odšle v stari tabor v Trnovskem gozdu. Drugi del tega bataljona je na povratku iz Beneške Slovenije na Drnóhli izgubil zvezo s štabom brigade in z njenim II. bataljonom ter odšel proti Goriškim Brdom. Med potjo je štab bataljona enoto »razpustil« in borci so odšli na kratek »dopust« v Vipavsko dolino. Imeli so nalogo, da se čimprej priključijo k najbližji partizanski enoti. Vendar so prišli v Trnovski gozd šele proti koncu junija, v glavnem po akciji, ki jo opisujem v tem članku. V Trnovskem gozdu je Turšič, ki se zaradi rane tudi ni bil udeležil pohoda v Beneško Slovenijo, zbral prihajajoče partizane z namenom, da ponovno formira bataljon. Proti koncu junija je imel v taboru na Skobilišču pri Cavnu že okoli sto partizanov, ki jih je nato prvega ali drugega julija dokončno formiral v bataljon in mu za komandanta določil ponovno Karla Nardina-Jakca in za politkomisarja Jožeta Cotiča-Iztoka. Prejšnji politkomisar bataljona France Berce je namreč padel na pohodu v Beneško Slovenijo. II. bataljon Gregorčičeve brigade je bil tisti čas še vedno na Miji, III. pa, razdeljen na čete, na Krasu, Pivki in v Vipavski dolini.

Ta stočlanski partizanski oddelek v Trnovskem gozdu, ki je imel v bližnji okolici še tri ali štiri kurirske postaje, je strateško obkoljevalo več italijanskih enot. Na severovzhodu in vzhodu okrog Idrije in Črnega vrha so bili graničarji XXIII. obmejnega odseka, idrijska centurija (stotnija) obmejne milice, karabinerji v Idriji, Spodnji Idriji, Godoviču, v Črnem vrhu in na Colu. Ker so bili graničarski oddelki obrnjeni predvsem na vzhod, tj. proti Gorenjski in Ljubljanski

pokrajini, je imel italijanski okupator na črti Zadlog—Crni vrh—Col razmeščen 159. strojnični bataljon pehotne divizije »Torino«. Večje enote te divizije so bile na jugu in jugozahodu, predvsem v Vipavski dolini. Tam so bili 81. pehotni polk v Vipavi, 82. pehotni polk v Ajdovščini in 52. topniški polk v Gorici, kjer je bil tudi štab divizije. Posamezne čete iz teh polkov so bile razmeščene tudi severneje od Vipavske doline, npr. III. bataljon 82. polka tudi na Lokvah, v Čepovanu in na Predmeji. V Trnovem in okolici je bil bataljon 11. bersaljerskega polka. Pod štab divizije »Torino« je spomladi 1943 nekaj časa, tja do srede junija, spadal XI. bataljon padalske divizije »Nembo« s štabom na Vojskem in s četami na Vojskem, v Nikovi, Idriji in Gorenji Trebuši. (Najprej so bili aprila 1943 angažirani v Crnem vrhu in v Zadlogu III. bataljon padalske divizije »Nembo«, ki je moral 1. junija oditi v svojo divizijo in so na njegovo mesto nameravali poslati XI. bataljon te divizije. Zaradi povečane partizanske aktivnosti pri Vojskem so ta bataljon poslali tja, v Crni vrh in v Zadlog pa so poslali omenjeni 159. strojnični bataljon.) Ker je III. bataljon padalske divizije »Nembo« moral tudi odriniti v svojo divizijo, so 18. junija nameravali na Vojsko in v okolico poslati II. bataljon 82. polka iz Ajdovščine, in sicer štab bataljona ter dve četi na Vojsko, po eno četo v Gorenjo Trebušo, Čekovnik in v gozdarsko kočvo v Revenovše. Ne vem, iz kakšnih razlogov so sklenili premestitev odložiti do 2. julija, vendar jih je prehitela aktivnost bataljona Gregorčičeve brigade in so morali te enote pripeljati tja že 22. junija popoldne. Kaže, da sta bila ravno v tistih dneh, ko je del bataljona Gregorčičeve brigade sklenil izvesti napad v Razorih, kraja Vojsko in Gorenja Trebuša brez vojaške posadke.

V teku dveh let osvobodilnega boja je v partizanih postala že tradicija, da partizanska enota vsak pomembnejši praznik, npr. 1. maj, 7. november itd., proučavi s kakšno uspešno akcijo. Turšič, ki svojih borcev še ni mogel popeljati v napad na kakšno italijansko postojanko zunaj ali znotraj Trnovskega gozda, ker je bil del borcev spriču napornih pohodov za večje akcije nepripravljen, je sklenil, da bo napadel italijanski tovorni avtomobil (po nekaterih podatkih naj bi šlo celo za dva avtomobila), ki je iz Idrije redno vsak petek oskrboval s hrano vojaško postojanko v Gorenji Trebuši. Verjetno je ta tovornjak prevažal hrano omenjenemu bataljonu padalske divizije »Nembo«. Z akcijo so partizani nameravali dobiti hrano, predvidevali pa so tudi, da bo na avtomobilu kakšno orožje, strelivo in morda kakšna oprema. O rednem prevažanju hrane so partizane Gregorčičeve brigade poučili kurirji, ki so imeli svojo postajo, imenovano P-6, v Zaklavžah med Mrzlo rupe in Čekovnikom. Skupaj so izdelali načrt za napad in 21. junija zvečer je prišlo na to kurirsko postajo kakih 27 oboroženih partizanov pod Turšičevim vodstvom.

Turšič je za to akcijo izbral same prostovoljce. Poleg borcev, oboroženih s puškami in ročnimi bombami, sta odšla na pot tudi oba puškomitraljezca. Od tabora v Skobilišču do kurirske postaje v Zaklavžah jih je peljal kurir Ivan ali Jan (po drugih podatkih naj bi bil Ivan borec Gregorčičeve brigade), ki se je akcije tudi sam udeležil.

Potem ko so noč prespali na planem pri kurirski postaji, sta jih Turšič in kurir Ivan še v temi odpeljala na kraj, ki sta ga izbrala za zasedo. Turšič jih je zgodaj zjutraj, še ob svitu, razporedil v zasedo nad cesto v Razorih, kak kilometer od križišča, kjer se cesta iz Idrije cepi proti Vojskemu in Mrzli rupi. Nekateri italijanski viri navajajo kot kraj napada točko 941, drugi bližnje ledinsko ime Gnezda, ki je nekaj sto metrov pred omenjenim križiščem in kjer je bila gostilna Ignacija Kogejca. Drugi italijanski viri spet navajajo ime Koder, t.j. domačijo, ki je kakih sto metrov desno od križišča. Samo križišče je sicer bliže Vojskega, saj je od njega oddaljeno kake tri kilometre, ker pa je bil napad še naprej od križišča v smeri Mrzle rupe, je v literaturi kraj napada določen kot pri Mrzli rupi.

V partizanskem vojskovanju zelo izkušeni in nadarjeni Turšič (padel je čez trinajst mesecev pri Trnovem kot komandant XXX. divizije NOV in POJ in so ga po vojni odlikovali z redom narodnega heroja) je za zasedo izbral zelo primeren kraj ob cesti, ki je zelo vijugasta, polna ovinkov. Na tistem mestu teče cesta skozi usek in sta obe strani za nekaj metrov višji od cestišča. Najprej je na desni strani (gledano od Idrije proti Mrzli rupi) postavil na desno krilo zasede tri borce, ki so bili obrnjeni proti Mrzli rupi, da bi s tiste strani zavarovali zasedo pred kakšnim iznenadenjem. Enako je tri borce postavil na levo krilo, da so zavarovali zasedo v smeri proti Idriji. Nato je na desnem krilu, tik nad cesto, ki se tam izgublja v nov ovinek, postavil na skalo za grm puškomitraljezca s pomočnikom. Imela sta nalogo, da na ukaz ustrelita v sprednjo

stran avtomobila, predvsem pa da onеспособita voznika. Podobno je na drugo stran ceste, t.j. na levo stran, toda bolj nasproti levega krila zasede, postavil drugega puškomitraljezca s pomočnikom, da bi vžgala po zadnji strani avtomobila. Na desni strani je v sredini zasede, tam, kjer naj bi mitraljezca ustavila avtomobil, v neki vdolbini tik nad cesto razmestil bombaše, ki naj bi vrgli ročne bombe in nato skupaj s puškarji, razmeščenimi nekoliko više v gozdu, planili na cesto in dokončno obvladali avtomobil. Nekaj bombašev je razmestil tudi na levi strani ceste.

Turšič je še naročil borcem, naj začno napadati samo na njegovo povelje in povedal, da kakšnega motornega kolesa, ki bi se samo pripeljalo po cesti, sploh ne bodo napadli. Če bi ga namreč napadli, bi dobili zelo malo plena, izdali pa bi svoje položaje ter si onemogočili napad na avtomobil, ki so ga pričakovali.

Potem ko so borci že nekaj časa čakali v zasedi, pretekle so gotovo že kake tri ure, se je zaslislalo brnenje avtomobilskega motorja ter hupanje in zaseda se je pripravila na napad. Toda namesto tovornjaka s hrano je zagledala odprt policijski avtomobil z italijanskimi vojaki. Na njem je poleg voznika sedelo še 19 ali morda celo 20 vojakov. Bili so iz t. i. 1. premičnega oddelka javne varnosti (nucleo mobile P.S.), ki je bil v Idriji in ga je vodil poročnik Raffaele Babuscio (za njim poročnik Amos Curtarelli).

Zloglasne premične oddelke javne varnosti so začeli ustanavljati konec februarja in v začetku marca 1942. leta, potem ko je Pivška partizanska čela začela postajati aktivnejša. To so bile leteče skupine, sestavljene iz karabinerjev, ki so navadno bili v večini, agentov javne varnosti in financarjev. Vodili so jih karabinjski in policijski oficirji. Ustanavljali so jih z namenom, da hitro zasledujejo in uničujejo partizane in njihove pristaše ter izvajajo represalije. Premični oddelki javne varnosti so šteli vsak okrog 40 do 50 mož, ki so jih navadno prevažali z avtomobili. Kaže, da so jih do poletja 1943. leta ustanovili že 28 (27. in 28. oddelek so ustanovili tik pred padcem fašizma v Orehku in Belskem pri Postojni iz samih financarjev), vendar jih v tržaški, goriški in videmski pokrajini nikdar ni bilo več kot 20, ker so nekatere ukinjali, ko so druge ustanavljali. Od pomladi 1942. leta so premični oddelki spadali pod kraljevi inspektorat javne varnosti za Julijsko krajino v Trstu.

Zanimivo je, da je ravno idrijski premični oddelek imel zaporedno številko 1, kljub temu da ga niso ustanovili kot prvega. Ustanovili so ga konec marca 1942 in je imel takrat oficirja in 36 vojakov, ki so imeli na razpolago celo dva avtomobila. Neki vir navaja, da je imel 28. maja 1943. leta kar 170 mož, drugi vir pa za avgust 1943 navaja le 42 mož. Iz tega oddelka torej je bila posadka avtomobila, ki je prišla pred zasedo partizanov Gregorčičeve brigade.

Ko je bil avtomobil malo pred zasedo, je Turšič nameril orožje v šoferja in sprožil. To je pomenilo znak za splošen napad. Mitraljezec na desnem krilu zasede je vžgal po sprednji strani avtomobila, po vozniku in avto je zasukalo na desno. Bombaši so na avtomobil, ki ga je celo obrnilo proti njim, kar vsuli ročne bombe in puškarji so obstreljevali na avtomobilu sedeče vojake, ki so začeli skakati z njega.

To je trajalo minuto, dve, ko se je zgodilo nekaj povsem nepričakovanega. Med bombaši je bil tudi tridesetletni Lojze Lovec, ki je bil italijanski mornariški oficir, a je dezertiral iz italijanske vojske ter zgodaj spomladi 1943. leta prišel v partizane. S Turšičem si nista bila na roke, ker mu Turšič kot zelo izobraženemu intelektualcu in nekdanjemu italijanskemu oficirju še ni zaupal. Nekateri, ki so opazovali njune odnose, menijo, da ga je Turšič neupravičeno podcenjeval in odrival. Tudi Lovec se je prostovoljno prijavil v akcijo, a ga je Turšič rezko zavrnil, naj si v kuhinji izposodi nož in se z golim nožem udeležj napada ter pribori orožje. To se je tudi zgodilo. Lovec se je v zasedi nenadoma dvignil, pozval borce, naj ne streljajo več in iz kotanje nad cesto sunkovito skočil naravnost na sredo odprtega avtomobila ter z nožem obdeloval zloglasne nukliste. Po napadu je Turšič povsem spremenil odnos do njega: dal mu je eno od treh zaplenjenih brzostrelk in pištolo ter ga določil za komandirja čete. Vendar je Lovec padel že čez nekaj tednov, ko je pri Črničah kot komandir čete vodil svojo drugo akcijo.

Kmalu nato ko je Lovec skočil na avtomobil, se je vsa zaseda spustila na cesto in obkrolila vozilo. Najprej so planili na orožje in strelivo ter začeli slaciti in sezuvati mrtve ter ranjene vojake; seveda so vzeli le tisto obleko, ki ni bila še toliko krvava, in kakih 7 ali 8 parov čevljev. Videč, da je velika večina posadke mrtva in da so nekateri vojaki hudo ranjeni, je Turšič ranjenim sovražnikom s streli iz pištole krajšal muke. Pred nekaj meseci je Janko Premrl-Vojko pri

napadu na italijansko postojanko Marof pri Idriji ukazal obvezati vse ranjene italijanske vojake, toda zdaj je imel Turšič pred seboj ranjene zloglasne nukliste, ki skoraj da ne bi bili vredni milostnega strela. Ko je nameril pištolo na glavo nekega že slečenega vojaka, je ta skočil pokonci in stekel proti gozdu. Nekdo je nameraval streljati za njim, toda Turšič mu je ukazal, naj ga pusti njemu. Nekajkrat je s pištolo ustrelil za njim in nekateri udeleženci napada pripovedujejo, da so videli, kako se je bežečemu po nogi ulila kri.

Nato so partizani z orožjem, strelivom, obleko, obutvijo in drugim v napadu zaplenjenim materialom izginili v gozdu. Hiteli so proti Cavnu, da se pravočasno umaknejo italijanski hajki, ki bo prav gotovo sledila njihovemu uspešnemu napadu. Na neki čistini, kjer so nekoč oglarji žgali oglje, so se vendarle malo ustavili in nekdo, ki je imel fotografski aparat, jih je fotografiral. Fotografija se je ohranila do danes. Na njej je videti najmanj 28 partizanov in partizank (na desni strani je fotograf »odrezal« kakšnega partizana), eden pa je fotografiral. Torej bo točen Turšičev podatek, da je pri napadu sodelovalo 30 partizanov in partizank. Nekateri udeleženci napada namreč pravijo, da jih je bilo manj.

Ko pa so dospeli v tabor, je Turšič takoj napisal poročilo, ki sem ga dobesedno navedel v začetku tega članka.

O tem, kaj je o napadu sodil sovražnik in kaj vse je nato ukrenil, govori več italijanskih poročil. Le-ta tudi popravljajo in dopolnjujejo dosedanja mnenja in trditve nekaterih udeležencev napada. Najpodrobneje — in kaže, da tudi najverneje — govori poročilo poveljstva 52. pehotne divizije »Torino« iz Gorice, naslovljeno na poveljstvo XXIV. armadnega zbora v Vidmu z dne 23. junija 1943. V začetku pravi tole:

»22. zjutraj je avtomobil javne varnosti s posadko 21 vojakov vozil proti Mrzli rupi, da bi odpeljal nekaj oseb, osumljenih sodelovanja z uporniki.

Približno ob 8.30 uri so ga na koti 941 (PN—DH) napadli uporniki, razmešeni na levi in desni strani ceste. Napad je bil nenaden, močen in kratkotrajen. Po gostem rafalu iz strojnice z leve strani je voznik obrnil na desno. Tam so jih napadli z mnogimi ročnimi bombami. Vsi so bili mrtvi ali ranjeni, ne da bi sploh mogli uporabiti lastno orožje. V tistem trenutku se je kakih petnajst upornikov vrglo na avtomobil in iz neposredne bližine pokončalo mnoge ranjene s strelnim orožjem in z bajoneti. Samo 5 jih je ušlo pokolu in enemu, kot kaže je bil brez uma, je uspelo pobegniti v gozdove in ga še pogrešajo.«

Partizanski in okupatorski viri torej povsem soglašata, da je bil napad nenaden, močen in kratkotrajen. Turšičevo poročilo celo natančneje določa, kako dolgo je trajal; pravi, da samo 4 minute. Tudi izpovedi sodelujočih partizanov pričajo, da je bil napad tako nagel in učinkovit, da ni bilo in tudi ni moglo biti nobenega odpora. Zato tudi ni bil od partizanov nihče ranjen ali poškodovan. Zanimivo je, da je poveljnik nadrejene VIII. armade v Padovi, general Italo Gariboldi, hotel v svojem poročilu generalštabu z dne 23. junija 1943 napraviti napadene vojake za velike junake. O njihovem vedenju je namreč poročal takole:

»Kakih trideset dobro skritih napadalcev je z rafali iz avtomatskega orožja in z ročnimi bombami napadlo vozilo in na njem ranilo vseh 20 vojakov. Zatem so pozvali ranjence, naj se vdajo. Po njihovem odločnem odklonilnem odgovoru so planili nadnje z revolverji in bodali.

Ubili so deset karabinjerjev, med njimi dva vicebrigadirja, tri financarje in dva agenta javne varnosti, drugih pet karabinjerjev, med katerimi sta bila dva hudo ranjena, niso ubili, ker so verjetno mislili, da so mrtvi.

Po pričevanju ranjenih se je moštvo držalo odlično.«

Verjetno je, da so višja vojaška poveljstva, kot npr. poveljstvo VIII. armade, s poročili o junaškem vedenju posadke hotela zmanjšati vtis o hudem porazu, ki ga je utrpel omenjeni premični oddelek na njihovem operacijskem območju.

Razni viri navajajo tudi različno število mrtvih in ranjenih oziroma število vojakov na avtomobilu. Turšič v svojem poročilu navaja 17 mrtvih kvesturinov in enega pobeglega; razumljivo je, da v naglici ni mogel natančno prešteti vseh sovražnikov. Italijanski viri pa bi vendarle morali biti natančnejši. Medtem ko nekateri navajajo, da je bilo na avtomobilu 20 vojakov, pa poročilo poveljstva divizije »Torino«, katerega del sem že navedel dobesedno, omenja 21 vojakov. Brzjavka karabinjskega poročnika Spinellija iz Idrije poimensko navaja med mrtvimi 10 karabinjerjev, 3 financarje in 2 agenta javne varnosti, med ranjenimi pa 4 karabinjerje, za karabinjerja Filippa Richiusa pa pravi, da ni ranjen. Vendar pa ne navaja imena pogrešanega niti ne pove ničesar o njem.

Primerjava Turšičevega podatka o 17 mrtvih in enem pobeglem sovražniku z italijanskim seznamom posadke avtomobila in z izjavo nekega udeležene parti-

zana, da se je morda kakšen ranjen karabinjer zavlekel v podcestni kanal za vodo, ki je bil na kraju napada, nam napravi Turšičev podatek razumljivejši. Na kraju napada bi v tem primeru res ležalo 17 sovražnikov, vendar le 15 mrtvih in dva hudo ranjena, dva laže ranjena (in italijanski seznam posadke res navaja dva laže ranjena) bi lahko bila skrita v podcestnem kanalu. Samo tako bi bilo razumljivo, da sta bila, kljub Turšičevemu pokončevanju ranjenih sovražnikov, dva od njih le laže ranjena.

Nikakor torej ne morejo držati dosedanje trditve nekaterih borcev, sodelujočih pri napadu, ali drugih piscev, da naj bi napad preživel le en sam sovražnik, tj. tisti, za katerim je streljal Turšič. Če odštejemo tistega, ki naj bi le po enem poročilu zmeden zbežal v gozd in bi ga naj še 23. junija pogrešali, a ga druga, v pogledu naštevanja ubitih in ranjenih vojakov zelo natančna poročila sploh ne omenjajo, potem je napad preživelo pet vojakov. Od teh sta dva — eden ranjen, drugi pa ne ali pa le lahko — celo pred prihodom pomoči zapustila kraj napada.

Sledimo sedaj tistemu, ki ni bil ranjen ali pa je bil samo lahko ranjen, tj. karabinjerju Richiuso, O njegovi poti in nadaljnjih dogodkih najobširneje govori poročilo poveljstva divizije »Torino«, katerega del sem že navedel dobesedno. Naj navedem sedaj drugi del!

»Eden od ranjenih je dosegel posadko v Nikovi, da bi jo zaprosil za pomoč. Poročnik Locatelli, poveljnik posadke, je pohitel s svojimi ljudmi in jih naložil na tri avtomobile 159. mešanega inženirskega bataljona, ki so mu bili trenutno na razpolago. S seboj je vzel zdravnika poročnika Pecoro, ki je bil na obisku pri posadki. Tako je nesel prvo pomoč ranjenim, ki so jih pozneje skupaj z mrtvimi in omenjenim zdravnikom poročnikom prepeljali v civilno bolnišnico v Idriji.

V istem času je na kraj dogodka prihitel z Vojskega poveljnik II. bataljona (82. pehotnega polka — op. T. F.) z vsemi razpoložljivimi silami. Skupaj s poročnikom karabinjerjev, poveljnikom premičnega oddelka iz Idrije, ki je tudi prihitel na kraj dogodka, sta izvedla natančno čištko in z enotami dosledno preiskala hiše. Za uporniki niso našli nobene sledi. Požgali so 8 hiš, katerih lastniki so sumljivi. Tudi deli III. bataljona (istega polka — op. T. F.) in četi s Tisovega vrha in iz Trebuše, ki so vso noč ostali v zasedi med gozdarsko kočo na koti 684, Hudim poljem in grapo suhega hudournika, niso zasledili upornikov.

Na podlagi izvršene preiskave so ugotovili, da je bila zaseda pripravljena in vodena izključno proti javni varnosti. In to zaradi neprevidnosti nekega karabinjerja. Res je karabinjer Filippo Richiuso povedal poročniku Salvadoriju iz 7. čete, da se je premični oddelek prejšnji dan zjutraj napolnil v omenjeno cono, da bi aretiral dve sumljivi ženski. Eno od njiju so nato izpustili in je zvečer okrog 21. ure prispela domov. Neki karabinjer ji je povedal, da se bo premični oddelek naslednji dan ob isti uri vrnil (v Mrzlo rupe — op. T. F.).

Po mnenju poveljnika 82. pehotnega polka napada ni izvedla kakšna velika skupina, temveč skupine upornikov domačinov. Le-ti so se vrnil, čeprav pred kratkim, v okolico Vojskega po živež, ker so vsi prebivalci Vojskega njihovi pristaši.

Ta napad so dejansko pripravili in izvedli s sodelovanjem krajevnih elementov, kakor ugotavljajo po izjavi nekega ranjenega karabinjerja. Le-ta namreč zatrjuje, da je med uporniki videl dečke, stare 14—15 let.

To jutro (23. junija — op. T. F.) okrog 7. ure je na območje Vojskega prispelo 7 premičnih oddelkov javne varnosti, da bi za maščevanje požgali vse tiste hiše v kraju, v katerih prebivajo družine, ki imajo svojce v partizanskih vrstah. Comendatore Gueli, ki je prispel na kraj dogodka okrog 8. ure skupaj z različnimi funkcionarji javne varnosti, je prevzel vodstvo nad izvajanjem represalij.

S prihodom vodje kraljevega inspektorata javne varnosti za Julijsko krajino Giuseppeja Guelija iz Trsta se 23. junija zjutraj začne novo dejanje drame na Vojskem.

Do Guelijevega prihoda je vojaško akcijo zasledovanja partizanov Gregorčičeve brigade vodil poveljnik 82. pehotnega polka divizije »Torino« polkovnik Decio De Lis Gigli, ki je bil prispel iz Ajdovščine na kraj dogodka že 22. junija opoldne. Njegova hajka, v kateri je uporabil nekaj četi iz okoliških postojank, je bila popolnoma brezuspešna. Ob njej je drugi del premičnega oddelka javne varnosti iz Idrije za represalijo požgal 8 hiš na Vojskem.

Naslednji dan, tj. 23. junij je bil za prebivalce Vojskega pravi sodni dan. Zloglasni generalni inspektor Gueli iz Trsta se je ponovno izkazal kot pravi zločinec.

Kdo je bil Gueli in kakšno ustanovo je vodil?

Guelijeva zločinska pot se je začela okrog leta 1932 na Siciliji, ko je kot visok policijski uradnik dal v ječi pomoriti nekaj protifašistov. Vrhunec je njegova zločinska dejavnost dosegla v letih 1942—1943 v Trstu, kjer je kot generalni inspektor policije vodil na novo ustanovljeni kraljevi generalni inspektorat javne varnosti za Julijsko krajino. Svoje prostore je imel v vili Arustein v ulici Beloguardo 8. Tam so on in njegovi uradniki, med njimi zlasti zloglasni sadist, dr. Gaetano Colotti, noč in dan zasliševali in nečloveško mučili aretirane protifašiste in ujete partizane. (Spomladi 1942 sta tja prispela iz Ljubljane kvestor dr. Ettore Messina in karabinjerski polkovnik Raffaele Lombardi, ki sta imela že precej izkušenj iz boja proti narodnoosvobodilnemu gibanju.) Naj poudarim, da sta bila takšna generalna inspektorata javne varnosti samo na Siciliji (za boj proti mafiji) in v Trstu (za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju), medtem ko so drugod te naloge opravljali kvestorji, tj. policijski ravnatelji v pokrajinah. V začetku septembra 1943 je maršal Badoglio dal Guelija poklicati v Rim in mu določil novo nalogo: osebno varovati konfiniranega Mussolinija. Toda ko so nacisti 12. septembra 1943 prispeli v Abruzze, da osvobodijo Mussolinija, jim ga je Gueli izročil brez vsakega odpora. S takšnim vedenjem si je ohranil zaupanje in naklonjenost fašističnega režima v republiki Salò. Po vojni je ta, za nas vsekakor eden najhujših vojnih zločincev, delal v italijanskem notranjem ministrstvu.

Kraljevi generalni inspektorat javne varnosti so ustanovili spomladi, verjetno junija 1942 na Mussolinijev ukaz in je bil podrejen neposredno notranjemu ministrstvu, ki ga je vodil sam Mussolini. Ta ustanova naj bi pod Guelijevim vodstvom vodila in usklajevala boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju v tržaški, goriški, reški in puljski ter od spomladi 1943. leta tudi v videmski pokrajini. Kaže, da je Mussolini odlok o njegovi ustanovitvi izdal šele 11. februarja 1943. leta. Generalni inspektorat je imel t.i. osrednji urad v Trstu in premične oddelke na podeželju. Če za zasledovanje partizanov niso zadoščali ti premični oddelki, je lahko Gueli zahteval od posameznih prefektov in kvestorjev policijske in karabinjerske sile in kolikor še te niso zadoščale, je od vojaških ustanov zahteval vojaške enote. Če je bila akcija bolj policijskega značaja, jo je lahko vodil generalni inspektor Gueli sam ali kakšen njegov uradnik, če pa je bila bolj vojaškega značaja, jo je vodil kakšen vojaški poveljnik. Čeprav so Gueli, generalni inspektorat v Trstu in premični oddelki javne varnosti na podeželju s svojimi zločini postale najbolj razvpite fašistične ustanove, jih je Badoglijev režim po padcu fašizma kljub temu obdržal v službi skoraj nedotaknjene. Edino, kar je storil, je bilo to, da je premične oddelke javne varnosti podredil poveljstvom ustreznih armadnih zborov, tj. XXIII. v Trstu in XXIV. v Vidmu, in da je generalnemu inspektoratu odvzel operativne naloge, mu skušal dati fiziognomijo visokega policijskega urada in ga je podredil poveljstvu VIII. armade v Padovi. Po Guelijevem odhodu v Rim v začetku septembra 1943 je bil vodja te fašistične ustanove v Trstu dr. Luciano Palmisani, ki je to dolžnost opravljal še celo oktobra 1943. leta, seveda že pod nemško okupacijo.

Kaj vse so počeli Gueli in njegovi premični oddelki javne varnosti na Vojskem 23. junija 1943?

Ko je Gueli v Trstu 22. junija zvedel za partizanski napad na enega njegovih premičnih oddelkov, je ob pol sedmih zvečer poslal poveljstvom VIII. armade in XXIV. armadnega zbora tole brzojavko:

»Obvestili so me, da je danes skupina upornikov neznanega števila na cesti Idrija—Vojsko—Gorica postavila zasedo in ubila 15 vojakov, med njimi 10 karabinjerjev, 3 financarje in 2 agenta javne varnosti, ter ranila ostalih 6. Vsi so bili pripadniki policijskega premičnega oddelka iz Idrije, ki je z lastnim avtomobilom opravljal službo. Odšel bom na kraj dogodka in bom o tem še poročal.»

Res se je proti večeru odpeljal z avtomobilom v Idrijo, kjer so mu natančneje poročali o napadu, pokazali mrtve in ranjene. Ob desetih zvečer je iz Idrije poslal poveljstvu XXIV. armadnega zbora novo brzojavko, ki nam v bistvu pove le tisto, kar že vemo. Zanimiv pa je vsekakor uvodni del, ki pravi: »Po brzojavki, ki sem jo danes odposlal iz Trsta, vas obveščam, da je danes ob osmi uri in petnajst minut v kraju Mrzla rupa na vojaški cesti Koder—Mrzla rupa skupina kakih 40 banditov, ki so se verjetno tjakaj postavili v zasedo, da bi najbrž napadli vojaški avtomobil, ki navadno prevažajo živež raznim posadkam

na tem območju, zavrtno napadla avtomobil premičnega oddelka iz Idrije.« Gueli je torej pravilno sklepal, da so partizani čakali avtomobil z živežem. In na koncu poročila pravi: »V teku je akcija, ki jo vodim sam. O njej bom še poročal.«

Gueli je 23. junija zgodaj zjutraj odšel iz Idrije na Vojsko, kamor je prispel okrog osme ure. Tisto jutro je v Trnovski gozd, zlasti še na območje Vojskega, spraval kar sedem premičnih oddelkov javne varnosti. Verjetno so bili to premični oddelki iz Idrije (št. 1), Vipave (št. 3), Cerknega (št. 5), Kanala (št. 6), Čepovana (št. 21) in Černič (št. 12). Tam so bili tudi vojaški oddelki iz 82. polka divizije »Torino«. Kaj se je godilo na Vojskem in v okolici, nam povedo nekatera ohranjena poročila italijanskega okupatorja. Ze omenjeno poročilo poveljstva divizije »Torino« z dne 23. junija pravi:

»Polkovnik De Lis, poveljnik 82. pehotnega polka, ki je bil na kraju dogodka že 22. junija ob 12. uri, je osebno vodil očiščevalne operacije do 8. ure danes, ko je tja prispel Gueli in s 4 oddelki javne varnosti prevzel vodstvo maščevalne akcije. Požgal je 30 hiš in aretiral 24 oseb, od katerih so 4 ustrelili na mestu.«

Drugi viri, npr. poročilo generalnega inspektorja Guelija, poročilo kraljevega obmejnega urada javne varnosti iz Idrije in poročilo karabinjerskega funkcionarja Spinellija iz Idrije, nam o dogajanju na Vojskem poročajo nekoliko natančneje. Poročilo vodje kraljevega obmejnega komisariata javne varnosti dr. Antonia Stanziole z dne 25. junija 1943 pravi:

»Istega dne (tj. 22. VI. — op. T. F.) zvečer je prispel v Idrijo inspektor javne varnosti Gueli z oddelki karabinjerjev in ponoči ter zjutraj 23. t.m. je bila na terenu druga čistka in izvedli so preiskavo, zagotavljajoč, da so partizani, ki so napadli policijski premični oddelk iz Idrije, vsi doma z območja Vojsko—Čekovnik—Mrzla rupa, iz krajev v občini Idrija. Zato je Gueli ukazal aretirati 22 oseb, ki so bili sorodniki upornikov, ter ukazal požgati trideset stanovanjskih poslopij, v katerih naj bi prej omenjeni uporniki dobivali prenočišče in hrano. Živino, ki je pripadala tem hišam, so zaplenili.

Med požiganjem je prišlo do številnih eksplozij, očitno zaradi skritega streliva.

Med akcijo so ubili dva neugotovljena domačina, ki sta začela bežati proti gozdu, ko sta zagledala karabinjerje. Bila sta tudi ubita Ignacij Kogej, sin Mateja, rojen 1887. leta na Vojskem, in njegova hči, ki ju je ranjeni karabinjer Ferruccio Tomasi osebno spoznal, ker sta bila navzoča pri napadu in sta potem, ko so se uporniki oddaljili, zasmehovala ranjene, ki so prosili pomoči.«

Tudi Gueli je pozno popoldne ob pol šestih brzojavil iz Idrije v Rim, da je dal požgati 30 hiš in ubiti Ignacija in Jelinko Kogej, češ da sta po zatrevanju karabinjerja Ferrucia Tomasija bila navzoča pri napadu in zasmehovala ranjene karabinjerje.

Ta podatek ni točen. To, da naj bi bila Kogejeva navzoča pri napadu, je gola izmišljotina. Verjetno bo res samo to, da sta se doma na Vojskem smejala ranjenemu karabinjerju Tomasiju, ko se je stokajoč in v spodnjih hlačah bližal njenemu domu. Mogoče je tudi, da sta mu kot pripadniku osovražene in zloglasne premične skupine odklonila pomoč. Nekateri, ki poznajo Kogejev značaj, zanikajo tudi to možnost in celo predvidevajo, da je Kogej nudil ranjencu prvo pomoč. Tomasi je moral v Idriji opisati lego njune hiše, zakaj brž ko je podivjana tolpa premičnih oddelkov začela izvajati »maščevalno akcijo«, so ju poiskali na njivi. Pretepli so ju in na pol oslepljena odpeljali na Vojsko in celo v Idrijo na soočenje s karabinjerjem Tomasijem. Ta je vztrajal pri svojih trditvah in so ju odpeljali na dom ter ustrelili na pragu goreče hiše.

Kdo sta bila druga dva, ki so ju ubili tisto jutro, verjetno še zdaj ni povsem znano. Nekateri pravijo, naj bi ubili le enega človeka in sicer Lojzeta Felca, ki so ga dobili doma in ga pred smrtjo nečloveško trpinčili. Zanimivo je, da le poročilo štaba VIII. italijanske armade v Padovi navaja, da so policijske skupine »v predelu Vojsko ubile 3 inorodce«, torej enega manj, kot pa navajajo druga poročila.

Tudi v navajanju števila požganih hiš okupatorjeva poročila ne soglašajo. Medtem ko je Gueli poročal o 30 požganih hišah, sta poveljstvi divizije »Torino« in XXIV. armadnega zbora poročali o 60, poveljstvo VIII. armade pa spet o 30 požganih hišah. Po podatkih komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev so požgali naslednje stanovanjske hiše v Mrzli rupi in na Vojskem: Ličerjevo, št. 11, Ogričevo, št. 11, Lapajnetovo, št. 11, Kuštrinovo, št. 11, Grudnovno, št. 16, Felčevo, št. 16, Božičevo, št. 80, Bajtovo, št. 108, Lapajnetovo, št. 22, Tratnikovo, št. 70, Kogejjevo, št. 42, Mrakovo, št. 87, Spacapanovo, Lapajnetovo, št. 35, Vidmarjevo, št. 88, Plesničarjevo, št. 18, Vončinovo, št. 6, Skokovo, št. 73, Kokošarjevo, št. 30, Grošljevo, št. 91, Kokošarjevo, št. 33, Vončinovo, št. 56, Grudnovno, št. 94, Kogejjevo pri Gnezdi, Vončinovo, Kolenčevo in še kakšno.

Iz teh in drugih hiš so aretirali 24 oseb, od katerih so Ignacija in Jelinko Kogej ter Lojzeta Felca ubili, druge pa odpeljali za pokopališki zid. Tam jim je Gueli grozil, da jih bo dal vse postreliti, vendar so jih nato odpeljali v Idrijo. Bile so večinoma ženske, saj so bili moški v partizanih ali pa so jih bilj zaprli že prej. Tam so jih nekaj izpustili, večino pa odpeljali naprej v zapore. Gueli jih je nato junija in julija 1943 pošiljal v koncentracijski taborišči in sicer ženske v Fraschete di Alatri (pokrajina Frosinone), moške pa v Cairo Montenotte. Po razpadu Italije so se ženske večinoma vrnile domov, moške pa so nacisti v glavnem odpeljali v koncentracijsko taborišče Mauthausen.

To, da bi naj bili napadalci, tj. borci bataljona Gregorčičeve brigade, doma z Vojskega, ne drži. Laž je tudi, da naj bi v gorečih hišah eksplodiralo skrito strelivo. Z njo je Gueli hotel verjetno še bolj podkrepiti upravičenost svojega zločinskega ukrepa, ki je prizadel toliko ljudi. Poročilo poveljstva divizije »Torino« sploh ne govori o tem, medtem ko višja poveljstva, npr. XXIV. armadnega zbora in VIII. armade, to sicer navajajo, vendar na podlagi že omenjenega Gueli-zvega poročila iz Idrije 23. junija pozno popoldne.

Svoje divjanje na Vojskem in v njegovi okolici je italijanski okupator zaključil s pokopom padlih vojakov v Idriji. Pogreba sta se udeležila tudi goriški prefekt in kvestor. Poveljnik divizije »Torino« general Luigi Krall v Gorici pa je tisti čas sklenil, da bo s celim II. bataljonom in z delom III. bataljona 82. pehotnega polka ter z deli 159. strojničnega in 159. mešanega inženirskega bataljona, tj. v glavnem s tistimi vojaškimi silami, ki so jih že bili — seveda neuspešno — angažirali prejšnji dan popoldne, naslednji dan, tj. 24. junija, ponovno preiskal prizadeto območje.

Res so zjutraj ob štirih začele prodirati čete z Vojskega, Tisovega vrha, Črnega roba, Trebuše, Cekovnika, Predmeje in Lokev koncentrično proti Mrzli rupi in preiskovati teren. Vendar tudi to pot brez uspeha, ker je bil bataljon Gregorčičeve brigade južneje od tod, v taboru v Skobilišču pri Cavnu. Po nekaterih podatkih naj bi se ta hajka nadaljevala vse do 26. junija in zaključila brez najmanjšega uspeha. Tako bataljon Gregorčičeve brigade ni imel nobenih izgub niti pri napadu niti zaradi teh italijanskih hajk, pač pa se je v taboru v Skobilišču dan po napadu z zaplenjeno pištolo smrtno obstrelil kurir Ivan.

Tisti dan, ko je del divizije »Torino« brez uspeha končal svojo hajko okrog Mrzle rupe, je pa vendarle prišlo do kratkega spopada med italijansko vojsko in Turšičevimi partizani pri Skobilišču. Za 26. junij namreč Turšič v nekem svojem poročilu omenja, da so italijanski vojaki napadli njihov tabor. Po četrturnem boju jim je en vod partizanov vpadel v hrbet in so se nato umaknili. S tem dogodkom nas poleg zelo poškodovanega in lakonsko kratkega Turšičevega poročila seznanja tudi informativno poročilo poveljstva XXIV. armadnega zbora v Vidmu z dne 29. junija 1943 za čas od 19. do 28. VI. 1943, ko pravi:

»Krnica (Ajdovščina ON—CZ) — 26. 6. ob 11. uri je vod posadke 11. bersaljskega polka, ki je pregledoval teren, napadla velika tolpa upornikov, ki so jo nato pognali v beg. Zaradi hude nevihte ji ni bilo mogoče slediti. Sovražne izgube niso znane. En vojak je ranjen. Med čistko so med kotama 1313 in 1374 (Ajdovščina PI—CZ) našli sledove tabora za kakih 150—200 oseb. Zbrali so nekaj raznega materiala.»

S tem slučajnim spopadom in takojšnjim odhodom bataljona Gregorčičeve brigade v nov tabor na Kozjih stenah se je — tako lahko zaključimo — končalo dogajanje okrog Mrzle rupe in Vojskega. Uspeh, ki ga je bataljon Gregorčičeve brigade dosegel 22. junija zjutraj v Razorih, spada med največje uspehe primorskih partizanov v tistem času. O nesporno velikem uspehu in pomenu poleg števila padlih in ranjenih fašistov ter večji količini zaplenjenega orožja in streliva priča tudi odlomek iz poročila goriške kvesture za mesec junij 1943, v katerem je kvestor zapisal sledeče:

»Raznovrstna partizanska aktivnost, ki se izraža v odredbah, grožnjah s smrtjo, krutih represalijah, se je ponovno razmahnila v preteklem juniju z velikim krvoločnim dejanjem, ki je vzbudilo zgražanje tudi v tujem okolju.

Zjutraj 22. junija je 20 vojakov premičnega oddelka iz Idrije na cesti Vojsko—Mrzla rupa, ko so se peljali z avtomobilom po službeni dolžnosti v Mrzlo rupo, padlo v zasedo, ki jo je postavila skupina neugotovljenega števila upornikov. Napadla je z bombami in avtomatskim orožjem; petnajst vojakov je bilo ubitih, drugi pa ranjeni.

Ze ta epizoda sama je dovolj zgovorna! Daje nam natančno sliko posebno občutljivih razmer v tej pokrajini, ki so kljub prizadevanjem policije ostale še naprej kočljive.»

Ivan Seljak-Čopić

GOVOR TOV. LIDIJE ŠENTJURC

dne 28. septembra 1969 v Cerknem

Tovarišice in tovariši!

Vsakdo, ki je kdaj bil borec na Primorskem, se čuti srečnega, kadarkoli je ponovno med vami. Zato vas tudi jaz s posebnim zadovoljstvom pozdravljam in čestitam vsem občanom idrijske občine za občinski praznik, ki ga letos povezuje s proslavo 50-letnice dela in borbe KPJ, ZKMJ ter Zveze sindikatov in vsebino te proslave posvecate partijskemu in partizanskemu šolstvu in kulturno prosvetni dejavnosti.

Dovolite mi pa, da posebej pozdravim prebivalce Cerknega in okoliških vasi in se ponovno v imenu vseh bivših borcev, političnih, zdravstvenih, kulturnih in drugih delavcev zahvalim vsem, ki ste nam v času NOB tako tovariško dajali streho in za vse, kar je omogočilo, da je Cerkno bilo naša prva primorska partizanska prestolnica.

Vsak od nas, bivših borcev na Primorskem, se pravzaprav na neki način čuti Primorca, in zato rad obiskuje Cerkljansko, »Franjo«, Trnovski gozd ter druge kraje in spomenike sam, z družino, s prijatelji in znanci, Jugoslovani in tujci, jim govori o zgodovini borb in žrtvah, o partijskem in partizanskem šolstvu, o nesrečnem 27. januarju 1944. leta, o konferencah in posvetih, o kulturnih prireditvah in nepozabnih srečanjih s primorskimi ljudmi, ki so vse to sprejemali še posebej kot dokaz svobode, pripadnosti slovenskemu narodu, novi Jugoslaviji in Titu.

Nikdar ne bom pozabila sestanka nekje okrog Lokev, ko smo ob volitvah za krajevne ljudske odbore in odposlance v okrajni narodnoosvobodilni odbor tolmačili sklepe AVNOJ in SNOS, pomembnost teh volitev in nove ljudske oblasti, še posebej za Primorsko. Ko naj bi diskusija dopolnila uvodni referat, se je oglašila starejša kmečka žena in z zanosom recitala Gregorčičevo »Soči«. Izrazila je tako vse, kar so primorski ljudje čutili in doživljali, ko so — bolj kot vsebino naših govorov — poslušali slovensko besedo.

Zato mislim, da je samo logično nadaljevanje izražanja teh čustev, če današnji občinski praznik, ki je sicer posvečen spominu na ustanovitev Vojkove brigade v Cerknem in na njene junaške borce, povezuje vsebinsko prav s tistimi ustanovami in dejavnostmi, ki so prebivalcem teh krajev že v času najtežjih preizkušenj, borb in žrtv bile porok, da bo Primorska priključena k novi Jugoslaviji.

Zato še posebej pozdravljam, mislim da tudi v imenu vas vseh, odločitev Občinske skupščine Idrije, ki je z danes sprejetimi domicilnimi listinami sklenila krog celovitega vrednotenja narodnoosvobodilne borbe. Že podeljenim domicilom Vojkovi brigadi, artileriji IX. korpusa, bolnicama »Franji« in »Pavli«, tiskarni »Slovenija«, podeljuje skupščina danes še domicilne listine Severno primorskemu okrožju, igralski skupini IX. korpusa in jurišnemu bataljonu XXXI. divizije ob 25-letnici njihove ustanovitve. S tem je občinska skupščina najjasneje izpričala in opozorila zlasti mlajše generacije, ki same niso doživele narodnoosvobodilne borbe, da NOB ne pomeni samo jurišev in bitk, ampak široko, pestro, pa tudi drobno vsakdanjo dejavnost na področju organizacijskega, političnega, propagandnega, kulturno prosvetnega, zdravstvenega, gospodarskega, tehničnega, obveščevalnega in drugega dela, pomoč zapornikom in internirancem, otrokom in ranjenecem, prenašanje obvestil in materiala, nabave in zbiranje hrane, zdravil, tiskarskega materiala, obleke, pomeni neprestano delo, učenje, borbe, podnevi in ponoči,

v dežju in snegu. Vsa ta dejavnost je zahtevala tisoče in tisoče požrtvovalnih delavcev — od otrok do starcev, od članov partije do pionirjev, od političnega aktivista do bombaša, od učitelja, zdravnika, igralca in peva do tiskarja, šoferja, kurirjev, pletilj, peric in kuharjev, od predsednika in članov NOO do slehernega občana, vsega prebivalstva, ki je na Cerkljanskem skoro stoodstotno delalo za NOB.

Zato podelitev domicilne listine Severno primorskemu okrožju pomenja: priznanje in zahvalo prvim organizatorjem in aktivistom, ki so začeli že leta 1941 delovati na področju kasneje ustanovljenega Severno primorskega okrožja, domačinom, ki so se leta 1941 kot člani KPJ vrnili v te kraje in tako Primorsko povežali z NOB v Sloveniji in Jugoslaviji ter z vodstvom KPJ in OF, ker Partija in OF nista nikdar priznali razkosanja Slovenije; priznanje vse tistim, ki so v najtežjih pogojih gradili osnove za vstajo primorskega ljudstva, ki se je razplamtela po kapitulaciji Italije; pomenja priznanje in zahvalo aktivistom in članom Okrajnih komitetov KP in SKOJ in odborov OF, mladine in SPZZ, ki so bili vključeni v Severno primorsko okrožje, članom narodnoosvobodilnega odbora in njegovih odsekov, članom okrožnega vodstva političnih organizacij — (KP, OF, SKOJ, SPZZ, ZMS, Rdečega križa), okrožnemu načelstvu narodne zaščite, okrožni gospodarski komisiji, kakor tudi članom 92 krajevnih narodnoosvobodilnih odborov in političnih organizacij na njihovem področju.

Podelitev domicilne listine pomenja prav za Severno primorsko okrožje v resnici priznanje vsem občanom, ki živijo in so delali ter se borili na tem področju. Mnogih ni danes več med nami in naj jim velja večna slava in zahvala za njihovo delo.

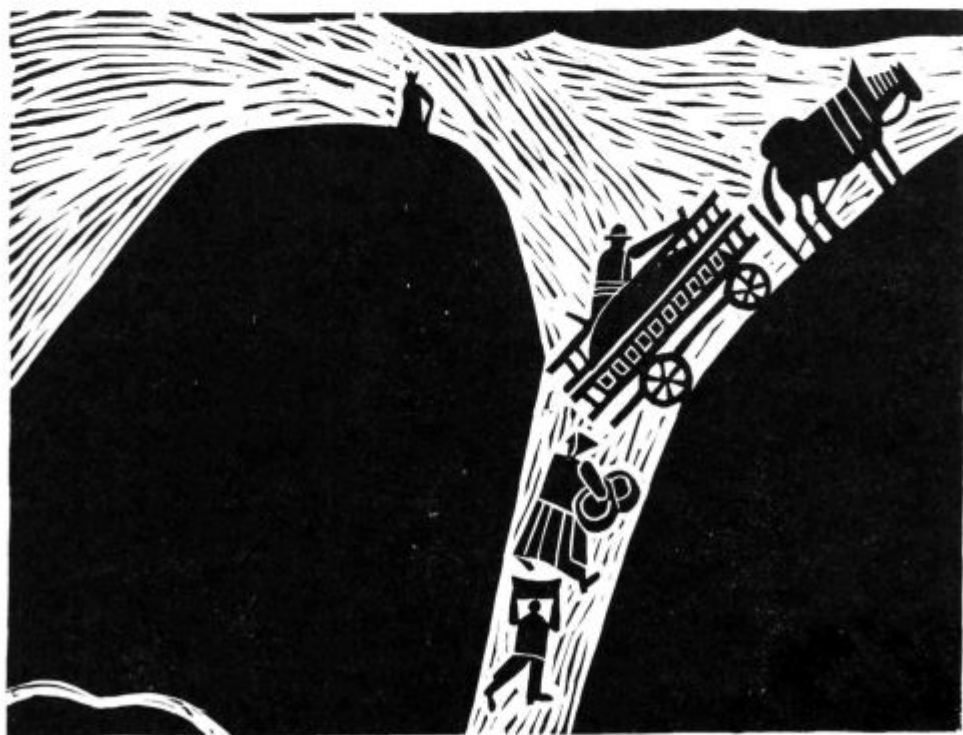
O herojstvu jurišnega bataljona XXXI. divizije bodo še poznim rodovom govorile legende in naj bo o tem več govora na proslavi v Žireh, ko bodo idrijska, škofjeloška in logaška občinska skupščina skupno podelile domicilne listine, ker so se prav na tem področju borili in jurišali borci tega bataljona; jaz vsem danes v imenu nas vseh samo iskreno čestitam in jih posebej pozdravljam.

S posebnim zadovoljstvom pa čestitam za domicil članom igralske skupine IX. korpusa, ki je od januarja 1944. leta, ko se je kot skupina formirala v Kladju nad Cerknem, s svojim programom nosila slovensko besedo po vsej Primorski, od Cerkljanskega do Benečije in Režije, po Vipavskem in Goriškem, po Krasu in Istri in z več kot 300 prireditvami budila in vlivala borbeno zavest, polet in dobro voljo in s tem opravila neprecenljivo poslanstvo. Zato se skupno z vami vsemi veselim, da jih bomo danes ponovno slišali in se jim zahvalili.

Res pa je, da smo vsi skupaj sedaj 25 let starejši in nam bodo morda zato iskre v obeh, ki ste jih nekoč, dragi tovariši, z besedo, pesmijo, godbo in igrami, znali užigati, zamegljene od prebliska na vso to prehojeno pot: od časov NOV, obnove, gradnje gospodarskih osnov socializma, do razvijanja socialističnih samoupravnih demokratičnih odnosov, vso to pot, ko smo v novih okoliščinah v samoupravni socialistični družbi in federativni socialistični skupnosti narodov Jugoslavije reševali zapletene probleme trganja iz revščine in protislovij, ki jih nosi s seboj socialistična izgradnja v mnogonacionalni državi in to v času, ko velesile skušajo znova deliti svet na interesne sfere ter z novimi agresijami, vojnimi spopadi ogrožajo mir v svetu, ovirajo z orožjem in drugimi sredstvi osvobodilno borbo narodov, ki se skušajo iztrgati izpod kolonialnega suženjstva in ki se borijo za osnovne človeške pravice. V mislih na vso to pot po 30 letih borb, dela in naporov bivši borci in aktivisti pravzaprav predajamo operativno delo in naloge mlajšim generacijam. To je neizbežen biološki zakon. To pa ne pomenja, da se bivši borci in aktivisti lahko umaknejo iz javnega življenja in dela. Oni morajo in so s svojimi izkušnjami dobrodošli v različnih oblikah organiziranega dela naše samoupravne družbe — v političnih, vzgojnih, kulturnih, prosvetnih, športnih in drugih organizacijah in organih, bodisi kot člani ali svetovalci. Zato naše proslave in prazniki ne morejo biti in niso samo spomini — zgodovina delavskega gibanja, KP in naših narodov in priznanja borcem, ampak veljajo vsem nam kot spodbuda za nadaljevanje dela — revolucije in predvsem vam mladim, da iz prehojene poti in borbenih tradicij generacij pred vami črpite spodbudo, borbeni zanos in polet, pripravljenost za nadaljevanje revolucije ter izkušnje za delo in naloge, ki stojijo pred nami in vsemi naprednimi silami v svetu.

Iniciativa bivših slušateljev Srednje partijske šole na Primorskem in posebej preživelih tečajnikov 6. tečaja ter drugih borcev IX. korpusa, da pomagajo zgraditi osnovno šolo v Cerknem, je zato tudi najbolj živ dokaz te povezanosti generacij iz NOB in revolucije s sedanjimi povojnimi in bodočimi generacijami. Hkrati

pa naj bo nova šola tudi najbolj živ spomenik NOB, partijskemu in partizanskemu šolstvu. Mislim, da ni občana Cerkljanskega niti Slovenca, ki ne bi vedel za tragično usodo 6. tečaja partijske šole na Primorskem, ki je izgubil v zahrbtnem sovražnikovem napadu 45 tečajnikov in borcev zaščitne čete. Oni so prisotni v naših mislih, kadarkoli govorimo o partijskem šolstvu. Vendar so ti in drugi padli borci in aktivisti tudi najbolj pretresljiv dokaz, kako zelo je bila na tej naši revolucionarni poti vseh 50 let boja KPJ in SKOJ prisotna zavest, da je KP lahko vodilni odred delavskega razreda in delavski razred vodilni odred svojega naroda samo takrat, če komunisti sami vedo in znajo tudi drugim tolmačiti: zakaj se borimo, kakšna je zgodovinska naloga in interes delavskega razreda, kdo so njegovi zavezniki in kdo so njegovi sovražniki, kakšna je njihova naloga v borbi za osvoboditev delovnega ljudstva od kapitalističnega izkoriščanja, kakšna je njihova naloga v borbi za osvoboditev svojega naroda od fašističnega in imperialističnega suženjstva ter kako se je treba organizirati in boriti. Vsega tega so se komunisti in vsi delovni ljudje učili v vsakdanji borbi z razrednim sovražnikom, s policijo in žandarji v stari Jugoslaviji, Primorci pa s fašisti in kvesturini v fašistični Italiji. Vendar je bilo vodstvu KPJ, posebno po prihodu tov. Tita na čelo partije, jasno, da te izkušnje niso dovolj, da se je treba za odločilne spopade z razrednim sovražnikom, zato da bomo znali narodnoosvobodilno borbo povezati s socialistično revolucijo, z borbo, da si bo v novi Jugoslaviji »narod pisal sodbo sam« in za zmago socializma v svetu, še bolj oborožiti z znanjem. Zato smo imeli poleg organizacijskih sestankov KPJ in SKOJ v časih najtežje ilegale neprestano tudi študijske sestanke; zato so se neprestano organizirali krajši ali daljši partijski tečaji v okrajih in okrožjih in zato so se že pred vojno organizirale pri CK KPJ partijske šole v najstrožji ilegalnosti v Zagrebu in Splitu, na katerih so predavali tovariši Tito, Kardelj in drugi. Da bi se naši, posebno mlajši kadri naučili samostojnega revolucionarnega dela in vodenja, so se tudi po okupaciji organizirale partijske šole v zasedenih mestih kakor tudi na osvobojenem ozemlju, po razpadu Italije pa tudi višja partijska šola pri CK

Ivan Seljak-Čopić

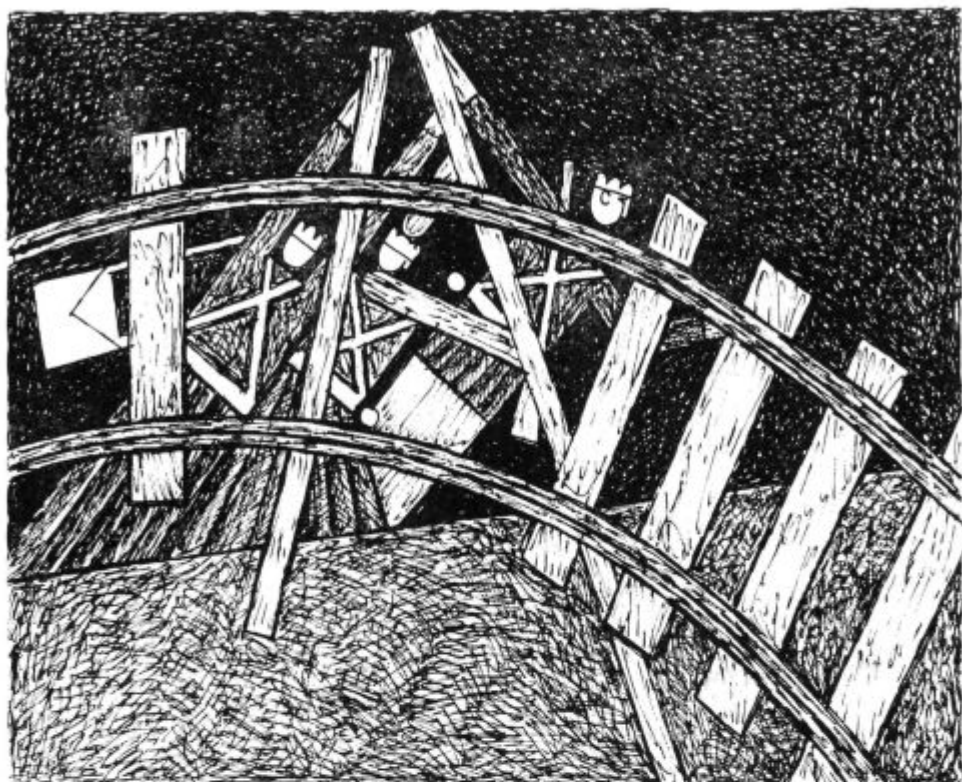
KPS pokrajinskih komitejih za Štajersko in Primorsko, v divizijah, okrožjih in okrajih. Samo pri CK in pokrajinskih komitejih je bilo po letu 1943 37 eno- ali večmesečnih tečajev z okrog 1350 slušatelji.

Še poseben pomen so imele partijske šole na Primorskem. Prvi tečaj partijske šole pri KP KPS se je začel 27. oktobra 1943 in do marca 1944 se je zvrstilo 7 tečajev s tragično usodo 6. tečaja. Tečaji so bili po teh hribihi, v vaseh in na samotnih kmetijah, ko so se mladi partijski kadri iz edinic in političnih vodstev Primorske ter Gorenjske učili dobesedno s puško na gotovs, ali pa borili na položajih s knjigo v roki. Malo boljši pogoji za učenje so bili v drugi partijski šoli, ki je bila zgrajena in zakonspirirana v gozdu v Grapi, kjer so bili tečaji od septembra 1944 do ofenzive, ko je bila šola sicer požgana, ampak to dela ni prekinilo in so se tečaji nadaljevali vse do osvoboditve. Lahko rečemo, da je bila prav partijska šola na Primorskem po fašizmu prva slovenska šola v teh krajih. Mladi partijski in skojevski kadri — Primorci so se v tej šoli prvič v življenju učili v materinščini, dobili tu prvo znanje iz marksizma in prva organizacijska navodila za delo. Kadri v stari Jugoslaviji so imeli organizacijske izkušnje iz dela v raznih društvih, strokovnih, športnih, kulturnih in drugih organizacijah, primorski ljudje pa so bili pod fašistično oblastjo brez svojih organizacij in so v času NOB dobivali tudi prve organizacijske izkušnje, mnogi so se šele tedaj učili pismene slovenščine. Pripravljalni tečaji so bili zato, posebej za učenje slovenščine, tudi v mnogih okrajih in v edinicah, po vaseh in samotnih kmetijah.

Posebej pa je bilo važno, da doraščajoča mladina na Primorskem po razpadu Italije ne ostane brez šol. Zato je razumljivo, da je prvi narodnoosvobodilni odbor za Cerkljansko že na svoji prvi seji septembra 1943. leta sprejel sklep, naj se po vseh vaseh odpro slovenske šole. Tovariš Jereb je takrat zbral 14 učiteljev in dijakov-Slovencev iz teh krajev in že 17. oktobra 1943 se je začel reden pouk na 17 šolah s 500 učenci z začasnim učnim načrtom, brez učnih knjig in ob pomanjkanju učil. Šolske knjige je v začetku nadomeščal partizanski propagandni tisk in slovenske knjige, ki so se našle po vaseh, kasneje so se učne knjige tiskale v partizanskih tiskarskih tehnikah na Primorskem, Gorenjskem in drugod. Aprila 1945 je na področju Severno primorskega okrožja delovalo že 25 šol s 27 učitelji in 830 učenci. Šolska mladina je poleg učenja slovenščine in drugih predmetov, organizirana v pionirske odrede, sodelovala ali samostojno priredila preko 30 proslav in mitingov. Kakšen je bil odnos do partizanskega šolstva, naj bolj nazorno govori odlomek iz poročil POOF januarja 1944 Izvršnemu odboru OF, ki pravi:

»Pri nas, kjer je bil preganjan celo privatni pouk in plenjeni abecedniki, so šole najbolj vidna manifestacija končno izbojevane svobode. Ljudje so nanje zato neizmerno navezani. Poučuje vse, kar količkaj zna pravopis. Imamo učiteljice, navadna kmečka dekleta in služkinje. In uči se vse, ne samo otroci in mladina, ki je zrasla, ko slovenskih šol ni bilo več, temveč tudi starejši...«

Zato je odločitev, da se zgradi osnovna šola v Cerknem s spominskimi sobami in razstavo o partizanskih ter partijskih šolah in njihovih učencih in učiteljih, tudi trajna spodbuda mladini, da se bo učila s še večjim elanom in z zavestjo, da z učenjem sama sebi gradi boljši jutrišnji dan. Nam vsem pa mora biti obveznost skrb in pomoč, da se ta zamisel čim hitreje uresniči in da se tudi čim hitreje ustvarjajo pogoji, da se bodo vsi nadarjeni učenci s te in drugih šol lahko opredeljevali in nadaljevali študije na srednjih in visokih šolah. Povsod, kjer delamo, se je treba boriti proti zastarelim gledanjem, da so šole, znanost, kultura samo potrošnja, ne pa bistveni element večje proizvodnje in proizvodnosti dela. Danes ne gre več samo za osnovno znanje; znanost je v teh 25 letih po osvoboditvi tako hitro napredovala, da govorimo o znanstveni in tehnični revoluciji in da bo v razvoju nujno zaostal vsakdo, ki ne bo sposoben temu slediti in pravzaprav vsak dan svoje znanje dopolnjevati. Nujno bo zaostal v razvoju tudi vsak narod, ki ne bo sposoben samostojno razvijati in odkrivati novih znanstvenih izsledkov, ki ne bo sposoben analizirati, predvidevati in kvalificirano slediti tehničnemu napredku, gospodarskim in družbenim procesom doma in v svetu. Zato se mi zdi, da je današnja proslava 50-letnice KPJ in SKOJ, posvečena partizanskemu in partijskemu šolstvu, tudi najboljša spodbuda vsem, starejšim in mladim, da se neprestano učimo in svoje znanje izpopolnjujemo. V samoupravni socialistični družbi, ko delovni človek sam odloča o sredstvih, pogojih in plodvih svojega dela in življenja, ko se mora opredeliti tudi za dolgoročneje odločitve, ki zadevajo usodo podjetja, občine, vasi, zadruga, naroda, Jugoslavije in socialističnih odnosov in miru v svetu, je potrebno, da tudi vsak občan in posebej komunisti vemo, zakaj se je treba tako ali drugače odločiti in kako se je treba organizirati in boriti; da vemo in razumemo, kakšni so danes interesi delavskega razreda in delovnega

Ivan Seljak-Čopić

ljudstva in kdo je danes zavora ali celo sovražnik hitrejšemu razvoju socialističnih odnosov. Borbene fronte niso tako jasne, kakor so bile v času NOB, zato pa je potrebno znanje in posebej marksistično znanje. Žal so naši materialni in drugi pogoji še taki, da si moramo ponekod še trdo prizadevati, da zgradimo in se učimo v modernih šolah in da se moramo še vedno boriti tudi za to, da so naše šole žarišča moderne napredne znanosti in to tudi na idejnem področju in da pospešimo šolsko reformo, da bodo šole čim tesneje povezane s konkretnim življenjem. Za sedanje generacije pa moramo razvijati tudi vse druge oblike učenja in idejnega usposabljanja, kot so to mladinski marksistični krožki, večerne šole, partijski tečaji, delavske univerze, knjižnice itd., ker nas predvsem marksistično znanje usposablja, da v konkretnih pogojih in v mnogih samoupravnih organih in političnih organizacijah najdemo najboljšo pot za socialistično akcijo, za vse bolj hiter in intenziven razvoj socialističnih samoupravnih demokratskih in humanih odnosov med ljudmi.

Ob naporih najširše demokratizacije našega samoupravnega političnega sistema, ko naj predvsem Socialistična zveza omogoči, da se v njenih organizacijah in diskusijah razčistijo razna vprašanja in gledanja, kjer lahko vsak pošten državljan komunist in nekomunist pove svoje mnenje, je nujno, da vsake posebej zna oceniti, kakšni so posamezni predlogi in gledanja. Ali pomagajo razčistiti nejasnosti in izboljšujejo posamezne predloge in stališča, ali pa zamegljujejo resnico in naše objektivne možnosti pa tudi subjektivne slabosti in tako zavirajo rešitev perečih konkretnih problemov z jasno orientacijo razvoja socialističnih samoupravnih demokratičnih in humanih odnosov. O tej z ustavo uzakonjeni jasni orientaciji graditve socialističnih samoupravnih odnosov in o vlogi vsakega delovnega človeka pri soodločanju in upravljanju ne more biti med nami nobenih kompromisov in kolebanj, kakor tudi ne more biti kompromisov ali drugačnih pogledov na sožitje narodov Jugoslavije v skupni federativni socialistični Jugo-

slaviji, ker je ta opredelitev narodov Jugoslavije bila plebiscitarno izražena v času NOB in cementirana s krvjo borcev vseh narodov Jugoslavije, ko se je v borbah kovalo bratstvo in edinstvo. Prav zato mora biti vsakdo posebej usposobljen, da se v okviru svoje organizacije Socialistične zveze, sindikatov, mladine, v samoupravnih organih in svetih lahko samostojno opredeli in oceni posamezne misli, predloge in kritike in se neprestano čuti soodgovornega za vse odločitve za hitrejši razvoj ter usodo svojega kraja in domovine. V tem je tudi danes še večja odgovornost komunistov, ker so naloge širše in bolj zapletene, kot so bile v času NOB, in ko se morajo komunisti čutiti prav tako odgovorne za vse, kar se dogaja v njihovi bližnji in daljni okolici in ko morajo biti sposobni, da se s prepričevanjem, argumenti, delom in vzgledom uveljavijo v vseh samoupravnih organih in organizacijah in ko bodo posebno mladi nujno postavljeni pred naloge, da se z delom uveljavijo v svetu in v svojem času, ko znanost in človek osvajata vsemirje in ko se odpirajo neslutene možnosti resnične osvoboditve človeka.

Šola v Cerknem naj bo zato tudi živ opomin za trajno prizadevanje, da poglobljamo vsebino ideološkega dela tako v šolah kot v okviru Zveze komunistov, Socialistične zveze, mladine, sindikatov, na delavskih univerzah, na radiu, televiziji, tisku in na sestankih, da bomo čimbolj oboroženi za reševanje nalog, pred katerimi stojimo, da bomo kritični do našega dela, da bomo znali ločiti pleve od zrna, demagogijo od resnice, da pa bomo tudi znali odkrivati sovražnika, ki se danes čisto skriva pod demagoškimi in kvazidemokratskimi frazami, ki zamegljujejo njegov resnični namen.

Zaradi takega mesta, ki naj ga ima nova šola v Cerknem, bo ta tudi najbolj poklicana, da sprejme in čuva visoko odlikovanje Red zasluge za narod z zlato zvezdo, ki ga je ob današnjem prazniku v znak priznanja Partijski šoli na Primorskem podelil tov. Tito. To je odlikovanje vsem bivšim tečajnikom, predavateljem in vodstvu šole, njegovi zaščitni četi in vsem tistim, ki so s svojim delom omogočili, da so tečaji lahko delali. Vsem iskreno čestitam.

Prosim tov. Bratka, ki je bil upravnik prve, in tov. Lesarja, ki je bil upravnik druge partijske šole pri PK KP za Primorsko, da v imenu vseh sprejmeta to visoko odlikovanje.

SEVERNO PRIMORSKO OKROŽJE

Jože Primožič

Temelje NOB na tem območju so s svojim političnim delovanjem med najbolj zaupljivimi ljudmi začeli postavljati prvi organizatorji — aktivisti, komunisti. Jeseni 1941 je začel delovati na Bukovem in okolici ter v Baški grapi tovariš Andrej Brovč — Janko Baški. Nato je razširil svoje delovanje še na Šentviško gorsko planoto. Na vsem Cerkljanskem je v začetku leta 1942 začel z delovanjem tovariš Jaka Stucin-Cvetko. Na črnovrškem področju je ustvaril prve zemetke OF tovariš Ivan Tominc. Vsi trije so bili domačini iz teh krajev. Več let pred vojno so živeli v stari Jugoslaviji. Aktivno in organizirano delo v naprednih organizacijah delavskega gibanja jih je pripeljalo v članstvo komunistične partije. Ko so se v drugi polovici leta 1941 vrnili, odnosno bili poslani na Primorsko, so bili vsi trije komunisti. O teh začetkih njihovega političnega delovanja do sredine leta 1942 je nekoč tovariš Andrej Brovč rekel: »Tovariši Ivan Tominc, Jaka Stucin in jaz smo se sestajali enkrat na mesec ali pa enkrat na dva meseca. Razdelili smo si nalogo in teren. V Cerknem smo se sestajali pri Jaki Stucinu, v Idriji pa pri Fanči Zustovi. Mi nismo bili kakšen odbor, marveč smo se čutili odgovorne za to okrožje. To je bil nekakšen pripravljalni odbor.«

Marca 1942 je CK KP Slovenije poslal na to območje še domačina iz Baške grape, komunist, tovariša Albin Kovača — Jaka Baškega. Kmalu po njegovem prihodu je bil ustanovljen Okrožni odbor OF za severno Primorje. Tajnik tega okrožnega odbora je bil Albin Kovač. Člani pa tovariši Andrej Brovč, odgovoren za Baško, Jaka Stucin, odgovoren za Cerkljansko, Franc Savli in Ferdo Kravanja, odgovorna za Tolminsko in Ivan Tominc odgovoren za Idrijsko. Ker je idrijsko, črnovrško in vojskarsko območje pokazalo manj razgibanosti, je Pokrajinski komite KPS za Slovensko Primorje poslal na to območje sredi meseca julija 1942 tovariša Jaka Platiša-Franca, domačina s Cerkljanskega, predvojnega komunist iz stare Jugoslavije.

Na partijskem posvetovanju za severno Primorsko 22. in 23. decembra 1942 v Kanalskem Lomu v Zefovem seniku — vodil ga je Dušan Pirjevec-Ahac, so bili navzoči: Franc Savli-Medved, Ferdo Kravanja-Škalar, Jaka Stucin-Cvetko, Jaka Platiša-Franc, Albin Kovač-Jaka Baški, Adrijan Kumar-Borigoj in Franc Jakopič ter štab II. bataljona Soškega odreda (komandant Tone Bavec-Cene in polit. komisar Emil Filipič-Ličan). Navedeni delegati na tem posvetovanju so za to območje, ki je julija 1944 pripadlo Severno primorskemu okrožju, ustanovili tri okrožja; Baško, Idrijsko in Kanalsko. Ustanovitvi okrožij je sledila ustanovitev novih okrožnih komitejev KPS in okrožnih odborov OF. Za sekretarja okrožnega komiteja KPS in okrožnega odbora OF za Idrijsko je bil imenovan tovariš Jaka Platiša-Franc, za člana tovariš Albin Filipič in tovarišica Minka Treven-Milica.

Sekretar okrožnega komiteja KPS in okrožnega odbora OF za Baško je postal tovariš Albin Kovač-Jaka Baški, člana pa tovariša Andrej Brovč-Janko Baški in Mirko Jeklin-Stojan. Na področju kanalskega okrožja sta že pred ustanovitvijo le-tega delovala tovariša Adrijan Kumar-Borigoj in Franc Jakopič, njima se je

meseca februarja 1943 pridružil tovariš Franc Caserman-Tesar, ki je bil imenovan za srekretarja okrožnega komiteja KPS in okrožnega odbora OF. Za člane pa sta bila imenovana zgoraj navedena tovariša.

Ta okrožja so v času od maja 1943 do marca 1944 doživela nekaj reorganizacij. Maja 1943 so baško okrožje razdelili v dve novi okrožji — baško in cerkljansko. Avgusta 1943 pa je bilo cerkljansko okrožje pridruženo idrijskemu okrožju kot okraj. Kanalsko okrožje so avgusta 1943 ukinili in ga pridružili goriškemu. Jeseni 1943 pa so zopet ustanovili v istem obsegu samostojno kanalsko okrožje. Cerkljanski okraj so v začetku leta 1944 zopet odcepili od idrijskega okrožja in ga pridružili baškemu okrožju. Tako so od začetka leta 1944 zopet obstajala ta tri okrožja v takem teritorialnem obsegu, kot so bila ustanovljena 1943. leta.

Kot so doživljala reorganizacijo in teritorialne spremembe okrožja, tako so bile pogoste tudi kadrovske spremembe v okrožnih komitejih KPS in okrožnih odborih OF. Eni so padali pod streli okupatorja, drugi so bili premeščeni na druga področja.

V idrijskem okrožju je tovariš Jaka Platiše-Franc od vsega začetka posvečal posebno pozornost mestu Idrija. Že pred ustanovitvijo okrožja, okrožnega komiteja KPS in okrožnega odbora OF je ustanovil 22. novembra 1942 I. mestni odbor OF, 6. decembra 1942 pa I. mestni komite KPS. Tudi po odhodu tovariša Jaka Platiše-Franca so vsi vodilni tovariši na okrožju posvečali posebno pozornost okraju z mestom Idrija kot edinemu najmočnejšemu delavskemu centru v okrožju.

Ustanovitev Severnoprimskega okrožja

Pokrajinski odbor OF za Slovensko Primorje je meseca julija 1944 reorganiziral takratna okrožja. V utemeljitvi za reorganizacijo in ustanovitev novih okrožij je navedeno: »Okrožja v dosedanjem obsegu so se pokazala kot ovira za nadaljnji razvoj. Onemogočajo sestavo čim bolj krepkih okrožnih odborov, zapirajo našim kadrom širok političen pregled in jih silijo v praktikizem ter zavirajo čim bolj tesno povezovanje našega ozemlja z Izvršnim odborom in Predsedstvom SNOS.

Zato ustanovljamo nova okrožja, ki bodo po svoji velikosti dajala jamstvo, da našete napake naše dosedanje okrožne razdelitve odpravimo.«

Tedaj je bilo iz dotakratnih 13 okrožij v Slovenskem Primorju z združevanjem ustanovljenih 5 novih okrožij. Med temi petimi je bilo tudi Severnoprimsko okrožje. Ustanovljeno je bilo z združitvijo treh dotakratnih okrožij, in sicer: baškega, idrijskega ter kanalskega.

Za prvega tajnika novega okrožnega odbora OF je bil od Pokrajinskega odbora OF imenovan tovariš Konrad Javoršek-Matjaž, dotakratni tajnik okrožnega odbora OF za idrijsko okrožje.

Ivan Seljak-Čopič

Teritorialni obseg okrožja

Okrožje je mejilo s Srednje primorskim okrožjem od stare jugoslovansko-italijanske meje nad Črnim vrhom v notranjosti Primorske tako, kot poteka danes meja med občinama Idrija in Ajdovščina. Dalje proti Gorici je potekala meja tako, da so vasi Trnovo, Ravnica in Grgar z zaselki pripadale Severno primorskemu okrožju, Kromberk, Damber in Šolkan pa Srednje primorskemu okrožju.

Med Severno primorskim in Zapadno primorskim okrožjem je bila od vasi Plave do Mosta na Soči meja reka Soča. Vasi Plave in Kanal, ki sta na obeh bregovih reke Soče, sta imeli odbor OF in drugih organizacij na levi strani Soče, to je v Severno primorskem okrožju. Od Mosta na Soči navzgor je tekla meja med Severnim in Zapadnim okrožjem do Sela nad Podmelcem tako, da so vasi Bača pri Modreju, Klavže, Podmelc in Sela nad Podmelcem pripadale Severno primorskemu, vasi Modrej, Ljubinj in naselje Hum pa Zapadno primorskemu okrožju. Vse od Sela nad Podmelcem do Kanjega do la nad Črnim vrhom, odnosno do meje med občinama Idrija in Ajdovščina, je bila razmejitve med Gorenjsko in Notranjsko stara jugoslovansko-italijanska meja, razen pri Ledinah, kjer so naselja Mrzli vrh, Ledine, Govejk in Vrsnik pripadala okraju Ziri in s tem Škofjeloškemu okrožju.

Z združitvijo treh okrožij v eno večje je bilo potrebno združiti tudi manjše okraje v prejšnjih okrožjih v nove večje okraje v novem okrožju. V idrijskem okrožju je bilo 6 okrajev. Ti so bili: Idrija, Črni vrh, Vojsko, Kanomlja, Trebuša in Šebrelje. Iz teh so bili ustanovljeni trije okraji. Združili so okraje Vojsko, Kanomlja in Trebuša v en nov okraj Vojsko. Okraj Idrija in Črni vrh sta ostala še nadalje v prejšnjem obsegu. Okraj Šebrelje pa so priključili okraju Cerkno v bivšem baškem okrožju.

Bivše baško okrožje so imeli razdeljeno na pet okrajev. Ti so bili: baški, bukovski, Planota, sv. Lucija (Most na Soči) in Cerkno. Združili so vseh 5 v dva nova okraja, tako da so iz okrajev Bača, Bukovo, Planota in sv. Lucija ustanovili nov baški okraj. Okraj Cerkno pa je bil povečan s priključitvijo okraja Šebrelje iz bivšega idrijskega okrožja.

V bivšem kanalskem okrožju združevanje ni bilo potrebno, ke sta bila okraja Kal—Kanal in Grgar—Čepovan dovolj obsežna.

Ustanovitev novih okrožnih komitejev KPS in SKOJ, okrožnih odborov ter okrajnih komitejev in odborov.

V teku meseca avgusta 1944 so bile že prve seje na novo formiranih komitejev in odborov na okrožju in po okrajih.

Za politično delovanje med ljudmi na področju okrožja so bili ustanovljeni okrožni komiteji in okrožni odbori vseh političnih organizacij. Ustanovljena sta bila okrožni komite KPS in okrožni komite SKOJ ter okrožni odbori OF, SPZZ in ZMS. Tudi okrožni odbor humane in dobrodelne organizacije Rdečega križa je bil ustanovljen. Enaki komiteji in odbori so bili ustanovljeni tudi po vseh okrajih. V posameznih krajih in vaseh, ali za več vasi skupaj so obstajale partijske celice in aktivni SKOJ ter krajevni odbori zgoraj navedenih organizacij.

Za preskrbovanje vojske in civilnega prebivalstva so bile na okrožju, okrajih in krajih ustanovljene gospodarske komisije. Le-te so si s popisom ustvarile točen pregled vsega raznovrstnega blaga pri civilnem prebivalstvu, da so ga potem z nakazili dodeljevale raznim vojaškim intendantom. Okrožna gospodarska komisija je skrbela tudi za zamenjavo blaga med okrožji. To so le nekatere naloge, so pa gospodarske komisije opravljale še celo vrsto drugih dolžnosti.

Za mobilizacijo, za izsledovanje in zasledovanje ter preganjanje sovražnega delovanja poedincev, za nadzorstvo nad gibanjem civilnega prebivalstva in za izvajanje cele vrste drugih važnih nalog je bilo ustanovljeno Okrožno načelstvo narodne zaščite. V okrajih so bila načelstva, v krajih pa krajevna poveljstva narodne zaščite.

Na okrožju je bila formirana tudi komisija za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev. Po okrajih in krajih pa so bili za to delo postavljeni odnosno imenovani referenti.

Narodnoosvobodilni odbori — organi ljudske oblasti

Volitve v krajevne narodnoosvobodilne odbore in volitve odposlancev za okrajne skupščine so začeli izvajati na območju kanalskega okrožja 11. junija 1944. Nadaljevali so jih skozi vse poletje v vseh okrožjih in končali v novih okrožjih. Po nepopolnih podatkih je bilo v Severno primorskem okrožju do 21. februarja 1945 izvoljenih 92 krajevnih narodnoosvobodilnih odborov.

Okrajne skupščine, na katerih so bili izvoljeni okrajni Izvršni narodnoosvobodilni odbori, so vse zasedale v teku meseca septembra. Tako je v Severno primorskem okrožju zasedalo 5 okrajnih skupščin. To je vse, ker sta bila okraja Vojsko in Črni vrh oblastno združena v en okraj. Za okraj z mestom Idrija pa skupščina ni zasedala, ker se zaradi okupatorskih postojank v Idriji in Spodnji Idriji volitve niso mogle izvršiti. Zato je v tem okraju še nadalje imel politično in oblastno funkcijo odbor OF.

1. oktobra 1944 je na Laznah zasedala Okrožna skupščina. 94 odposlancev iz Severno primorskega okrožja, odnosno iz vseh okrajev tega okrožja, je na tem I. zasedanju izvolilo Izvršni odbor in 12 članov okrožnega narodnoosvobodilnega odbora. Za predsednika je bil izvoljen tovariš Franc Pervanja, za podpredsednika tovariš Jože Primožič, za tajnika pa tovariš Gabrijel Peternej.

Izvršni odbor za Severno primorsko okrožje je na svoji I. seji 27. oktobra 1944 ustanovil za svoje delovanje in izvajanje oblasti naslednje referate; 1. referat za vojsko, 2. referat za red in varnost, 3. referat za ugotovitev zločinov in škode, 4. referat za gospodarstvo, 5. referat za gradnje, 6. referat za promet, 7. referat za trgovino, 8. referat za socialno skrbstvo, 9. referat za zdravstvo, 10. referat za upravo, 11. referat za prosveto in šolstvo, 12. referat za finance, 13. referat za obrt in industrijo.

Meseca januarja 1945 je bilo še nadalje združevanje okrajev znotraj tega okrožja. Združili so se okraji Kal—Kanal in Grgar—Cepovan v en Kanalsko—Cepovanski okraj. Združila sta se tudi Baški in Cerkniški okraj v Baško—Cerkljanski okraj. Okraja Idrija in Črni vrh pa sta se združila že prej. Tako so bili ob osvoboditvi v okrožju od nekdanjih sedmih še štirje okraji.

Kako je okrožni narodnoosvobodilni odbor za severno Primorsko izvrševal naloge ljudske oblasti že v času NOB, se vidi tudi iz zapisnika seje okrožne skupščine z dne 4. marca 1945. K zapisniku te seje, ki je bil poslan 13. marca 1945 Predsedstvu SNOS in Pokrajinskemu narodnoosvobodilnemu odboru za Slovensko Primorje, so bila priložena tudi poročila tehle odsekov; 1. odseka za

promet, 2. odseka za socialno skrbstvo, 3. odseka za trgovino, 4. odseka za prehrano, 5. odseka za obrt in industrijo, 6. odseka za finance, 7. odseka pa gozdarstvo, 8. odseka za gradnje, 9. odseka za šolstvo in prosveto, 10. odseka za izgradnjo narodne oblasti, 11. odseka za kmetijstvo, 12. odseka za zdravstvo, 13. poročilo komisije za upravo narodne imovine, 15. poročilo okrožnega načelstva narodne zaščite.

To je le zelo zgoščen in kratek opis ustanovitve Severno primorskega okrožja. Za vsako politično organizacijo, ki je delovala v okrožnem merilu, bi se dalo mnogo napisati. Prav tako za vsak okraj, ki je obstajal na področju okrožja. Prav tako bi bila potrebna posebne obdelave vsa problematika, ki so jo reševali narodnoosvobodilni odbori vseh stopenj. Posebno obdelavo bi zaslužilo mesto Idrija z vsemi organizacijami, ki so v mestu delovale. Moj namen je bil v tem sestavku le nakako okvirno obdelati okrožje in problematiko, ki jo je bilo na področju okrožja treba reševati.

Mnogo tovarišev in tovarišic, ki so na območju tega okrožja delovali pred ustanovitvijo in po njej, ni več med živimi. Eni so padli pod okupatorjevimi strelji, drugi so umrli po vojni. Dolžnost živih pa je, opisovati njihovo delovanje in tako ohraniti njihov spomin tudi bodočim rodovom.

VIRI:

1. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1960, knjiga 1
2. Knjiga Slovensko Primorje in Istra
3. Arhiv Instituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani fasc 567 — 568 — 569 — 570 in 571
4. Moji spomini

Ivan Seljak-Čopić

O PARTIZANSKIH OSNOVNIH ŠOLAH NA CERKLJANSKEM

ANA STUCIN

Viktor Jereb

»Na 315 šolah s 450 učitelji je obiskovalo pouk v Slovenskem Primorju 15.142 učencev. V 185 večernih tečajih je na tisoče in tisoče odrasle mladine nadomestilo majkajoče znanje slovenskega jezika. Sole je preveval duh narodnoosvobodilne borbe. V kratkem času je hotela mladina nadoknaditi ono, kar ji je fašizem vzela.«

Tako je napisal Henrik Zdešar v svojem prispevku Leto prosvetne borbe in zmag na Primorskem (Slovenski zbornik 1945, str. 535).

V narodnoosvobodilnem boju že odmaknjeni sedanjosti se človek, ki prebira šolske kronike in drugo gradivo iz vojnega obdobja, vedno znova čudi neverjetnemu razmahu kulturno prosvetne dejavnosti v tedanjih težkih časih; čudi se, kako pomembno mesto je zavzemalo šolstvo in kolikšno željo po izobrazbi je kazala mladina. Slovenske partizanske šole, ki so se po osvobojenih in pol osvobojenih vaseh ustanovljale po razpadu Italije, so Primorcem pomenile konkreten uspeh dolgoletnega odpora in največje zadoščenje.

Tipičen je primer Cerkljanske. Prvi organ ljudske oblasti, ki se je v Cerknem formiral že septembra 1943 — Narodnoosvobodilni odbor za Cerkljansko (za območje tedanje občine)

— je na svoji prvi seji 19. septembra 1943 sprejel sklep, naj se po vaseh odpro slovenske osnovne šole. Sklep je bil sprejet spontano in soglasno. Spontano, kot je spontano v prvem mesecu primorske »prve svobode« vstala »Matjaževa vojska« in šla osvobajati v Gorico.

Učitelji domačini, ki so morali dotlej poučevati v Italiji, so ostali na osvobojenem ozemlju. Bilo jim je to samoumevno, čeprav je to pomenilo sprejemati boj s posledicami poitalijančevanja in tudi konkreten boj s fizično prisotnim sovražnikom, ki je neprestano ogrožal majhno svobodno ozemlje. Prvi sestanek učiteljev je bil že v začetku oktobra 1943. Sklical ga je učitelj domačin Viktor Jereb. Poklicnih šolnikov je bilo daleč premalo. V šolsko delo so se zato vključile tudi dijakinje, ki so dotlej obiskovale italijansko srednjo šolo, ter kasneje celo dekleta z italijansko osnovno šolo, ki jim je družinska nacionalna vzgoja odprla in dovolj približala slovensko knjigo.

Takoj po prvem sestanku učnih moči se je začelo vpisovanje in 17. oktobra v 17 cerkljanskih vaseh že reden pouk. Šolski inventar je ostal povsod nedotaknjen. Navodilo, ki ga je v tem smislu dal prvi NOO, so ljudje spoštovali. Organizacijo in strokovno vodstvo šol je prevzel Viktor Jereb, po razpadu Italije prvi

slovenski šolski nadzornik za Baško okrožje, kamor je spadala tudi Cerkljanska. Ta funkcija mu je bila dodeljena kasneje, v začetku leta 1944, in je le potrdila, kar se je razvilo po logiki potreb in razmer. Partizanski učitelji domačini, ki slovenskih šol nikdar niso obiskovali in so se prvič, nekateri brez vsakršne teoretične podlage, spoprijeli s pedagoškimi problemi, so sami potrebovali učitelja in dobrega mentorja. Viktor Jereb — čeprav je moral, kot vsi drugi, poučevati vrsto let v Italiji in v italijanščini — se je mnogo posvečal študiju materinščine in slovenske literature (mnoge povojne generacije učencev nižje gimnazije ter kasneje osnovne šole v Cerknem ga poznajo kot odličnega učitelja slovenskega jezika in književnosti). Med osvobodilno vojno prerojeno slovensko šolstvo je zahtevalo prav takšnega svetovalca.

Breme mentorstva je padlo tudi na tiste redke učitelje, ki so se še bili izobrazili v slovenskih šolah in so že imeli za seboj pedagoško prakso: tako pokojni Ignacij Jug — pripadnik nesrečne generacije dveh svetovnih vojn, ki je prvo preživel na ruski fronti; Angela Bevk, sedaj upokojena učiteljica in še danes knjižničarka v Cerknem, žilava delavka, ki je od kapitulacije Italije pa do svoje upokojitve neutrudno nosila mnogostranska bremena ljudsko prosvetnega delovanja: Ljudmila Bevk, rojena Rutar, ki je v letih italijanske okupacije bridko okusila preganjanje fašističnih oblasti.

Ze jeseni 1943 je Viktor Jereb sestavil in poslal vsem učiteljem pismo ter začasni učni načrt, ki ga je kasneje odobril Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko Primorje. Ta verna dokumenta tedanjih razmer in razpoloženja zasluzita še danes pozornost vseh prosvetnih delavcev. Objavljamo ju v celoti:

»Tovariši in tovarišice!

Po petindvajsetih letih najhujšega suženjstva, ko je velik del naše dežele svoboden in se sovražnik že zviija v poslednjih krčih, se odpirajo po naših vaseh ljudske šole in se s tem postavljajo temelji novemu slovenskemu šolstvu na Primorskem.

Naša mladina, ki so jo toliko let »vzgjajali« tujci, vas čaka, da ji prinesete toplo besedo v domačem jeziku. Izruvatı bo treba mnogo plevela, ki ga je zasejal sovražnik; stalo vas bo mnogo truda, preden boste ustvarili narodne šole v pravem pomenu besede in vpeljali našo mladino v novi red. Prva dolžnost vsakega učitelja je, da v tesnem sodelovanju s starši vzgaja svoje učence v narodnem duhu, v duhu socialne pravičnosti in demokratičnih načel, to je v duhu OF slovenskega naroda.

Vedeli smo že naprej in to boste Vi najživeje občutili, da se bodo pri otvoritvi šol pojavile mnoge težave, ki bi se v normalnih časih zdele nepremagljive, a nas ne smejo ovirati. Nimamo slovenskih učnih knjig, niti učil, niti šolskih potrebščin itd. Na Vas je, da z dobro voljo in sodelovanjem vaščanov premagate te težave. Posebno težko bi bilo poučevati v prvem in drugem razredu, ker ni abecednikov, zato se na splošno otvarja pouk le za mladino od tretjega šolskega leta dalje. Abecedniki pa so že v tisku, zato bomo v doglednem času lahko otvorili pouk tudi v prvem in drugem razredu. Za čtivo v višjih razredih pa je po naših vaseh še vse polno mladinskih in drugih knjig, ki jih boste lahko uporabili. Strogo pa naj se pazi na to, da se v naše šole ne bodo vtihotapile knjige za čtivo, ki bi bilo nasprotno našim načelom. V najkrajšem času bo začel izhajati tudi mladinski list, ki bo postopoma prinašal učno gradivo in bo kot učni pripomoček uspešno služil učencem in učiteljstvu. V ostalem pa si morate za zdaj sami pomagati z iznajdljivostjo. Poglavitno je, da se bo na naših šolah glasila slovenska beseda; učni uspehi bodo gotovo boljši tudi v takih primitivnih prilikah, kot so bili tedaj, ko so tuji učitelji v tujem, nerazumljivem jeziku hoteli raznaroditi naše otroke. Glavno snov črpajte iz velikega junaškega gibanja slovenskega naroda za osvoboditev izpod tujega jarma. Borbeni duh naj preveva vse, kar boste deci podajali.

Glavne točke začasnega učnega načrta bi bile naslednje:

Snov za politične ure:

Kako smo osvobodili velik del slovenske zemlje. Osvobodilna fronta slovenskega naroda. Vzroki, ki so privedli do njenega nastanka. Organizacija OF. Politični in socialni program OF. Osvoboditev vsega slovenskega ozemlja, pravica do samoodločbe, socialna preureditev. Ogromno delo, ki ga je OF že izvršila in delo, ki jo še čaka. Nasprotniki OF — »bela in plava garda«. Ljudska oblast — resnična demokracija. Naloga vsakega Slovenca v boju za popolno osvoboditev. Zivljenje v bodoči Sloveniji in v veliki, svobodni Jugoslaviji. Pomoč, ki jo mora vsak Slovenec nuditi naši vojski, da dosežemo popolno zmago.

Slovenščina:

Rujte, trgajte, pulite vse, kar je v našem jeziku tujega, nepristnega, zmaličenega!

Jezik je naša največja svetinja, zato mu je treba posvečati posebno pažnjo. Pri branju in pisanju je treba postopno pojasnjevati pravopisne razlike med slovenščino in italijanščino. Mnogo vaj! Razgovarjanje z otroki bo najuspešnejša oblika pri poučevanju jezika. Prepisovanje, narekovanje, zapisovanje na tablo. Skupno sestavljanje kratkih spisov. Otroci naj sami oblikujejo preproste stavke. Učitelj naj samo pazi, da iz takih stavkov nastane smiselno zaokrožena celota. Kasneje pravo, samostojno spisje. Neprestano je treba popravljati. Nobena, tudi dozdevna majhna napaka naj se ne preskoči. Iz slovnice naj se obravnava glasoslovje, dalje besedne vrste in prosti stavek. Mnogo ustmenih in pismenih vaj. Mnogo pesmic! Te naj se sprva memorirajo, pozneje pa si jih bodo učenci zapisovali v zvezke. Lepo in izrazito deklamiranje. Uglasbene pesmice naj se tudi pojo.

Računstvo in geometrija:

Ugotoviti je treba predvsem, kaj in koliko otroci znajo ter vse uporabiti. Italijanski izrazi pri računskih operacijah naj se nadomestijo s slovenskimi. Spočetka se sme učitelj pri pojasnjevanju posluževati italijanskih izrazov, a le v toliko, kolikor je neobhodno potrebno za razumevanje; kasneje naj se uporabljajo samo slovenski izrazi. Seštevanje, odštevanje, množenje in deljenje s celimi in desetinskimi števili. Uporabne naloge. Goji naj se zlasti računanje na pamet. Mere in uteži ter njihova uporaba. Osnovni pojmi iz geometrije. Geometrijski liki, obseg in površina. Uporabne naloge.

Zgodovina:

Kratek pogled najnovejše domače zgodovine. Doba pred svetovno vojno 1914—1918. Položaj Slovencev in drugih Slovanov v Avstriji. Razpad avstrijskega cesarstva in ustanovitev kraljevine SHS. Razcepitev slovenskega naroda. Položaj slovenskih manjšin v Italiji in Avstriji. Druga svetovna vojna. Vzroki razpada Jugoslavije. Nasilna okupacija slovenske zemlje po Nemcih in Italijanih. Kalvarija slovenskega naroda. Pregled vojnih dogodkov na raznih frontah. Borba OF proti okupatorjem. Propad italijanskega fašizma in Italije. Sovjetska Rusija in njena junaška vojska. Izgledi za bodočnost.

Zemljepis:

Osnovni pojmi iz astronomije. Nebesni pojavi, sonce, luna itd. Nekoliko matematičnega zemljepisa. Poznavanje zemljepisnih kart. Kateri državi smo do sedaj pripadali? Slovenija, Jugoslavija. Kakšna je bila pred razpadom in kakšna bo po osvoboditvi. Pojasnijo in utrdijo naj se pojmi: narod, narodnost, narodno ozemlje, narodnostne meje itd.

Prirodopis in prirodoslovje:

Zivalstvo, rastlinstvo in rudarstvo s posebnim ozirom na kraje, v katerih prebivamo in na kmetijstvo.

Petje:

Izpopolnitev pesmi, ki jih otroci že znajo. Pesmi, katerih besedilo so se otroci naučili pri jezikovnem pouku. Partizanske pesmi. Poje naj se veliko, ne samo v šoli, temveč tudi izven nje. Iztrebi naj se takoj vsaka sled fašistovskih himen, ki so jih otroci morali prepevati, ter lahkoživih italijanskih popevk, ki so se na žalost glasile tudi iz ust naše mladine.

Telovadba:

192 Navajajmo otroke k pravemu redu in disciplini v šoli in izven nje. Pozor, odmor, obrati. Red in zastop, dvored, četverostop. Korakanje, proste vaje, igre.

Snov za nekatera poglavja začasnega učnega načrta bo učiteljstvo našlo v naši propagandni literaturi. Građivo pa bo prinašal tudi napovedani mladinski list.«

V posameznih vaseh so šole organizirali in poučevali naslednji učitelji:

Angela Bevk v Poljani,
Ljudmila Bevk v Zakrižu,
Ignacij Jug v Jesenici in Orehku,
Božena Jug v Ravnah,
Rozina Jeram na Reki,
Ivanka Razpet na Travniku,
Ivan Filipič v Plužnjah,
Vera Obid v Cerkljanskem vrhu,
Vera Rojc v Podlanišču in Podpleču,
Pavla Paa v Planini,
Marija Lahajnar na Straži,
Ivanka Pilat v Otaležu,
Francka Verčič v Novakih in Robidnici,
Danica Magajne v Gorjah.

Kmalu zatem so se k poučevanju pritegnile še nekatere učne moči, in sicer Milica Bevk, Franc Pavšič, Vida Andrejčič, Kristina Kumar, Fanika Kacin, Ivan Krivec, Marija Kacin in Anica Peternelj (zadnji sta poučevali le malo časa). Šole so se odprle tudi v Labinjah, Stopniku, Sebeljah, Jagrščah, Masori in Krnicah.

Med šolskim letom 1943-44 so odpadle 3 učne moči, med temi Francka Verčič, ki so jo odpeljali Nemci. Na njeno mesto je stopila njena sestra Katarina Verčič. Tako je bilo ob koncu šolskega leta 1943-44 na Cerkljanskem 23 šol z 20 učnimi močmi ter nad 600 učenci.

Zaradi pomanjkanja učnih pripomočkov, zlasti abecednikov, se je poučevalo najprej samo v višjih razredih. »Sprva je sicer vsega manjkalo, pravi v svojem poročilu Viktor Jereb, a temu se je kmalu odpomoglo s knjigami, ki smo jih pobrali pri ljudeh in s propagandno literaturo, ki je začela prihajati. Šolske potrebščine pa so ljudje prinašali iz Gorice.« V Cerknem se zaradi nevarnosti zračnih napadov v šolskem letu 1943-44 šola ni odprla. Tako je bilo sklenjeno sporazumno z vojaško oblastjo. Krajevni narodnoosvobodilni odbor je zato na svoji seji dne 31. oktobra 1943 sklenil, naj se namesto šole odpre večerni tečaj; obenem naj se odpro večerni tečaji tudi v vaseh, kjer so že šole, če je le na razpolago učna moč.

V prvem šolskem letu 1943-44 je Cerkljanska doživela 3 bombne napade, 2 veliki sovražnikovi ofenzivi (novembra 1943 in aprila 1944) ter nekaj vpadov, med katerimi je bil najbolj boleč napad na partijsko šolo 27. januarja 1944.

Optimistična vera v hiter konec vojne, značilna za prvi mesec po razpadu Italije, je splahnela. Človek bi pričakoval, da bo v takšnih razmerah prosvetno delovanje zamrlo in čakalo na ugodnejšo klimo. Bilo je obratno: do konca vojne je število šol in učnih moči naraslo.

V začetku šolskega leta 1944-45 se je odprla tudi šola v Cerknem in sicer za II., III. in IV. razred. Poleg upraviteljice Angele Bevk sta v Cerknem poučevali Ljudmila Bevk in Rozina Jeram. Odprla se je tudi šola v Oblakovem vrhu, kjer je poučeval Justin Grošelj.

»Pouk se je vršil dokaj redno,« pravi Jerebovo poročilo. »Prekinjale so ga seveda sovražnikove ofenzive, a čim je nevarnost minila, se je takoj znova pričel.« Kaj so pomenile sovražnikove ofenzive: poleg že omenjene Francke Verčič so Nemci odpeljali učiteljico-partizanko (ime je neznano), ki je 1944. leta poučevala v Ravnah; iz Jesenice so odpeljali Ivana Zagarja, med poletno ofenzivo je bila ranjena in odpeljana Marija Lahajnar s Straže, ki je kasneje pobegnila in dalje poučevala; šoli na Straži in Reki sta bili požgani; na Straži se je pouk potem nadaljeval v neki zasebni hiši, a na Reki se je moral ukiniti, ker je bila vsa vas požgana.

Med šolskim letom 1944-45 se je učiteljstvo pogostoma menjalo. Nekateri učitelje je dala na razpolago vojaška oblast. Bili pa so zelo nestalni, evidenca o njih je zato pomanjkljiva. Med njimi so bili: Rožica Šeme, Sava Česen, Miloš Macarol, Ivan Primožič, Slavka Markuta in druge. Nekaj časa so poučevali tudi: Slavica Brelih, Anton Likar, Darinka Cvek, Ivan Zagar, Jelka Zagar, Milica Treven in Ferdo Vidmar iz Idrije.

Pred zadnjo ofenzivo leta 1945 je bilo stanje takšno:

Šola	Učitelji	Število učencev		
		dečki	deklince	skupaj
1. Cerkno	Bevk A., Bevk L., Jeram R.	63	53	116
2. Cerkljanski vrh	Andrejčič Vida	19	17	36
3. Kladje	Markuta Slavka	11	10	21
4. Podpleče	Seme Rožica	5	10	15
5. Planina	Magajne Danica	12	17	29
6. Novaki	Češenj Slava, Obid Vera	27	28	55
7. Robidnica	Verčič Katarina	18	20	38
8. Poljana	Cvek Darinka	5	9	14
9. Labinje	Kumar Kristina	14	11	25
10. Gorje	Bevk Milica	11	11	22
11. Poče	Rojc Vera	22	17	39
12. Zakriž	Jug Ignacij	17	10	27
13. Ravne	Jug Božena	12	10	22
14. Straža	Lahajnar Marija	19	20	39
15. Jesenica	Ni bilo učitelja	—	—	—
16. Orehek	Ni bilo učitelja	—	—	—
17. Plužnje	Primožič Ivan	36	34	70
18. Otalež	Pilat Ivanka	19	14	33
19. Travnik	Razpet Ivanka	22	17	39
20. Masora	Kacin Fanika	14	17	31
21. Jagršče	Macarol Miloš	7	10	17
22. Krnice	Žagar Jelka	11	10	21
23. Šebrelje	Vidmar Ferdo, Rejec Marija	23	36	59
24. Stopnik	Treven Milica	15	20	35
25. Oblakov vrh	Grošelj Justin	12	15	27
		414	416	830

Aprila 1945 je torej na Cerkljanskem delovalo 23 šol, na katerih je poučevalo 27 učnih moči, od teh 10 kvalificiranih in 17 pomožnih učiteljev. Učencev je bilo skupno 830.

Večerni tečaji so bili organizirani v 13 vaseh. Bili so prav dobro obiskovani. Pozimi 1944 so na njih poučevali po šest ur na teden naslednji učitelji:

Jereb Viktor	v Cerknem	(30 obiskovalcev)
Andrejčič Vida	v Cerkljanskem vrhu	(16 obiskovalcev)
Kumar Kristina	v Labinjah	(22 obiskovalcev)
Breljih Slavica	v Poljani	(25 obiskovalcev)
Seme Rožica	v Podplečih	(8 obiskovalcev)
Češenj Slava	v Novakih	(24 obiskovalcev)
Macarol Miloš	na Straži	(18 obiskovalcev)
Primožič Ivan	v Plužnjah	(23 obiskovalcev)
Primožič Ivan	v Lazcu	(21 obiskovalcev)
Kacin Fanika	v Masorah	(23 obiskovalcev)
Macarol Miloš	v Jagrščah	(11 obiskovalcev)
Likar Anton	v Krnicah	(14 obiskovalcev)
Razpet Ivanka	na Travniku	(10 obiskovalcev)

Solska administracija je bila kljub izrednim razmeram dokaj dobro urejena. Čeprav je med sovražnikovimi ofenzivami morala romati v najrazličnejša skrivališča, se je v pretežni meri ohranila. V dokaz za to je obsežen arhiv, ki ga hrani šolski muzej v Ljubljani in obsega mnoge zapisnike učiteljskih konferenc, poročila učiteljev in nadzornikov, redovalnice in celo izdelke učencev. Na učiteljskih konferencah je bil na dnevnem redu vedno tudi nastop katerega izmed poklicnih učiteljev. Šolski nadzornik je šole redno obiskoval.

Izvenšolska kulturna dejavnost učencev je bila izredno bogata. Petje in dramsko delo je bilo, kakor je razvidno iz učnega načrta, bistveni del učno vzgojnega procesa. Kulturne prireditve učencev so bile hkrati najmočnejše sredstvo vključevanja mladega rodu v nacionalno revolucionarno vrenje tedanjega časa. Izredno visoko število predstav — na Cerkljanskem jih je bilo 79, — pretežno v letu 1944 — na katerih je sodelovala ali samostojno nastopala šolska mladina, ne pove vsega. Nekatere so dosegle izredno kvaliteto; njih vrednost pa je dopolnjeval topel odziv vedno številne publike, ki je stvaritve naših pesnikov in skladateljev doživljala kakor nikdar prej ne kasneje.

Programi posameznih prireditev so bili izredno bogati. Kot primer naj navedem program mitinga, ki ga je organiziral odbor OF v Cerknem 16. in 17. septembra 1944:

- Pozdrav zastave
- Politični govor
- I. Gruden, Pesem iredentistov — deklamacija
- A. Aškerc, Znamenje na nebu — deklamacija
- F. Ferjančič, Slovenski dom — mešani zbor
- Hajdrih, Mladini — mešani zbor
- Galeb, V boj, Tolminci! — deklamacija
- Pionirska — mladinski zbor
- Kje jemlješ moč, partizan? — mladinski zbor
- Radoš Ivanov, Sedeminštirideset — deklamacija
- O. Zupančič, Razgovor — prizor
- I. Grbec, Kralj kraljico vpraša — mladinski zbor
- E. Adamič, Jurjevanje — mladinski zbor
- O. Zupančič, Ciciban in čebela, prizor
- M. Kogoj, Kaj ne bi bila vesela — mladinski zbor
- V. Vodopivec, Stari medo — mladinski zbor (troglasno)
- F. Finžgar, Vedež — igra v dveh dejanjih
- A. Medved, Naša zvezda — mešani zbor
- V. Vodopivec, Poljske rože — mešani zbor
- Narodna himna

Med odmori:

- Poljski plesi — klavir
- Rahmaninov, Preludij — klavir

Učitelji so med narodnoosvobodilno borbo razumeli svoje delo kot poslanstvo, ne le v pedagoškem, tudi v nacionalnem smislu, Zagrizeno so premagovali težave in zato ni čudno, da so bile partizanske osnovne šole med vojno — ne glede na izredne razmere — kvalitetne. Dokaz za to: mnogi učenci, ki so jih obiskovali, so bili po vojni brez posebnih priprav zreli za sprejem v nižjo gimnazijo. Ni jih malo med njimi, ki so končali srednjo in celo visoko šolo. Prav za to je tedaj šlo: omogočiti mlademu rodu, da razvije svoje sposobnosti, da bi se čimprej nadoknadila velika izguba, ki jo je Primorska utrpela v letih pod fašistično Italijo. Prepričana sem tudi, da se vsi, ki so obiskovali partizanske osnovne šole, spominjajo na svoja bridka otroška leta z zadoščenjem in ljubeznijo.

(Podatki so vzeti iz poročila Viktorja Jereba z dne 11. aprila 1951 ter iz ohranjenih zapisnikov sej Krajevnega NOO za Cerkljansko. Bogato gradivo o partizanskih osnovnih šolah na Baškem in kasnejšem Severno-primorskem okrožju, ki ga hrani šolski muzej v Ljubljani, še čaka na obdelavo).

O NASTANKU IN DELOVANJU SKOJ IN MESTNEGA ODBORA ZSM V IDRIJI PO KAPITULACIJI ITALIJE (september 1943)

Po kapitulaciji Italije in s prihodom nemških okupatorjev v Idrijo je velika večina takratnih članov mladinske organizacije zapustila Idrijo ter odšla v partizane, tako da mladinska organizacija v mestu praktično ni več obstajala.

Kot glavna organizatorja mladine v mestu po septembru 1943 sta se pojavila tov. Jože Kos-Dušan in Denis Primožič-Vladimir. Oba je oktobra meseca 1943 ločeno pozval na osvobojeno ozemlje član Okrožnega komiteja KPS za Idrijsko tov. Franc Bezeljak-Ambrož ter jima dal navodila za ponovno vzpostavitev mladinske organizacije v mestu.

Po tem ločenem sestanku na osvobojenem ozemlju sva se v mesecu novembru 1943 prvič sestala: Jože Kos-Dušan in Denis Primožič-Vladimir ter se pogovorila o reorganizaciji mladinske organizacije v mestu. Skladno s prejetimi navodili od Okrožnega komiteja KPS za Idrijsko sva stopila v zvezo z organizacijami KP, OF in SPZZ v mestu in sicer s tov. Lipučkom Milovanom-Perunom, tov. Fanči Hladnik, tov. Rozalko Lipužič in tov. Janezom Pircem.

Omenjeni tovariši so nam dalj napotke in posredovali zveze z drugimi mladinci — aktivisti in simpatizerji, ki so še ostali na terenu.

Tako smo se po predhodnih dogovorih nekako konec leta 1943 sestali pri Primožičevih v Srebrničevi ulici št. 8 tile tovariši:

1. Jože Kos-Dušan
2. Denis Primožič-Vladimir Zoran
3. Stane Strnad-Blaž
4. Janko Eržen-Aleksander
5. Marica Bogataj-Darija-Milojka

ter sklenili predlagati Okrožnemu komiteju SKOJ postavitev novega Mest-

nega komiteja SKOJ in Mestnega odbora ZSM.

Sestav vodstva Mestnega komiteja SKOJ in Mestnega odbora ZSM

Okrožni komite SKOJ za Idrijsko je na svojem sestanku razpravljaj o našem predlogu ter določil:

Mestni komite SKOJ za mesto Idrija naj sestavljajo:

1. Jože Kos-Dušan — sekretar
 2. Denis Primožič-Vladimir — odgovoren za ZSM
 3. Marica Bogataj-Milojka — odgovorna za kadre
 4. Fanči Hladnik-Danuška — odgovorna za SPZZ (mladinke)
 5. Stane Strnad-Blaž — odgovoren za Agit-prop.
 6. Janko Eržen-Aleksander — odgovoren za blagajno in intendanturo,
- Mestni odbor ZSM za mesto Idrija naj sestavljajo:
1. Denis Primožič-Vladimir — sekretar tajništva
 2. Jože Kos-Dušan — član
 3. Marica Bogataj-Milojka — član

Sedež MK-SKOJ in MO-ZSM

Novo postavljeni MK-SKOJ in MO-ZSM je določil za svoj sedež hišo Primožič v Srebrničevi ulici št. 8. V ta namen je bilo potrebno zaradi konspiracije urediti primerne zgradbe. Tako je bil zazidan stari prostor črne kuhinje in preurejen v bunker. Zazidali smo vse vhode, razen enega, v katerega je bil dostop skozi velikansko staro omaro. V bunker je bila napeljana elektrika. Opremljen je bil z radijskim aparatom, zemljevidi, topografskimi kartami, pisalnim strojem in drugimi pripomočki. V tem bunkerju so bili skoraj vsi sestanki, pripravljaj se je material in poročila, vse do odhoda

članov MK-SKOJ in MO-ZSM v ilegalo.

Organizacijski sestav SKOJ in ZSM v mestu

Mestni komite SKOJ in MO-ZSM je postavil kot prvo nalogo ponovno organizirati čimveč mladine v mestu. Lahko rečemo, da mu je to po trudapolnem delu prav dobro uspelo.

Čvrsto smo organizirali 22 pouličnih odborov ZSM v mestu in bližnji okolici.

Poulične odbore so sestavljali povprečno po 4 mladinci in mladinke. To je bilo vodstvo rajona oz. ulice. Povprečno pa je bilo v vsakem takem aktivu organiziranih 12 mladincev in mladink. Mladinke so sicer prevladovale, ker je velik del mladincev odšel v partizane.

V prvih mesecih leta 1944 je bilo torej organiziranih prek 264 mladincev in mladink.

Vodstvo pouličnih odborov je bilo sestavljeno takole:

1. sekretar pouličnega odbora
2. odgovoren za pionirje
3. blagajnik — intendant (zbiranje hrane in materiala)
4. odgovoren za obveščevalno službo — zaupnik.

Žal ne moremo podati točne slike takratnih članov pouličnih odborov. V arhivu smo ohranili le nekaj podatkov. Iz teh je razbrati, da so jih v začetku leta sestavljali:

P. O. št. 2:

Mira Lazar — Bojana
Ivan Jereb — Breda
Bili Knap — Severina
Betji Pivk — Kretka
Tinca Jazbar — Severina

P. O. št. 3:

Iva Poljanec — Damjanka
Pepca Markš — Eleonora
Marija Veler — Vida
Velikajne — Hanka

P. O. št. 4:

Pavla Jurjavčič — Danica
Ladica Poženel — Duša
Ivanka Zonta — Sonja
Olga Ogrič — Lija

P. O. št. 5:

Lojzka Habe — Slavica
Anica Balant — Boža
Marica Albreht — Anuška
Anica Velikajne — Rožmarinka

P. O. št. 6:

Milena Lapajne — Ksenija
Silva Lipužič — Uljana
Marija Kavčič — Mitija
Lidija Kavčič — Fenja
Minka Gnezda — Katija

P. O. št. 7:

Lavra Medvedič — Živka
Mija Medvedič — Divna
Lidija Štajer — Volga
Vojka Sraj — Nataša

P. O. št. 8:

Silvo Kavčič — K3
Viktor
Jurij
Boris

in še mnogo drugih požrtvovalnih tovarišev in tovarišic, vendar žal ne moremo več podati točnih podatkov, ker je bil velik del arhiva uničen. V SKOJ smo sprejemali samo najbolj zavedne in delavne mladince. Sprejem v SKOJ je bila nagrada za revolucionarno delo.

Naloge pouličnih odborov

Poulični odbori so skrbeli, da je čim več mladine iste ulice oziroma rajona aktivno sodelovalo za NOB. Propagiral se je naš pravični boj, utrjevala vera v našo zmago, materialno se je pomagalo našim partizanom ter aktivno sodelovalo pri vseh akcijah v mestu. Razkrinkovali so domače izdajalce in omahljivce, obveščevali o delovanju domačih izdajalcev, premiku nemške vojske ter vsak dan obveščali po svojih zaupnikih o vseh važnih dogodkih v mestu ter o pripravah nemške vojske za morebitne ofenzive proti osvojenemu ozemlju.

Ivan Seljak-Čopič

Mestni komite SKOJ in Mestni odbor ZSM sta bila v stalni direktni zvezi s pouličnimi odbori. Vzgaljal in spodbujal jih je k nadaljnjemu delu, odpravljanju pomanjkljivosti ter poučeval našo mladino o našem boju, o pravicah delavskega razreda in o programu naše partije v boju proti okupatorju in domačim izdajalcem.

Člani Mestnega komiteja SKOJ so se pogosto udeleževali sestankov pouličnih odborov.

Obveščevalna služba

Od okrožne izpostave ONZ za idrijsko okrožje je bil postavljen za glavnega mladinskega obveščevalca v mestu tov. Denis Primožič — Vladimir pod siglo PK 1.

Tudi na področju obveščevalne službe je naša mladinska organizacija prav kmalu beležila vidne rezultate. Pri vseh pouličnih odbori so bili postavljeni najboljši mladinci za obveščevalce — zaupnike, ki so dnevno dostavljali poročila o vseh pomembnejših dogodkih v mestu glavnemu obveščevalcu PK 1.

Poročila so vsebovala v glavnem telepodatke:

1. vojaške vesti (številčno stanje okupatorske vojske, premiki, priprave za ofenzive proti osvobojenemu ozemlju, narodnost vojske itd.);

2. politično poročilo (delovanje belogardistov ter njih simpatizerjev. Gibanje izdajalcev, vpliv naše propagande na nemške vojake itd.);

3. organizacijsko poročilo.

Glavni obveščevalec PK 1 je vsa poročila sortiral in preverjal ter jih vsak dan po določenih kanalih pošiljal na osvobojeno ozemlje.

Nekatera strogo zaupna poročila pa je sam sestavljal ter pošiljal neposredno načelniku Okrožne izpostave ONZ za idrijsko okrožje tov. Janku Smidu.

Obveščevalna služba je kmalu pričela funkcionirati brezhibno, tako da okupator ni mogel zapustiti mesta, ne da bi bili partizani na osvobojenem ozemlju informirani o njegovih nameh, številu in oborožitvi. Obveščevalna služba je bila strah tudi domačim izdajalcem, ki se niso več upali javno nastopati, v velikih meri smo jim onemogočili javno propagando ter javne nastope.

Glavne akcije mladinske organizacije

Akcij, ki jih je naša mladina izvršila na zasedenem ozemlju, je bilo mnogo. Opisati vseh ni več mogoče, preveč časa je minilo od takrat in tudi pisanih podatkov ni več. Naj omenimo le nekatere, ki so ostale v živem spominu vsem Idrijčanom.

Akcija za naš delovni praznik 1. maj leta 1944 je nad vse dobro uspeła. Mesto smo preplavili s peterokrakimi zvezdami in napisi »Živela OF, živeli naši partizani, smrt izdajalcem domovine, živel naš vrhovni komandant Tito« in podobno. Vse mesto smo natrpali z letaki in parolami. Svabi so bili besni, poostrili so straže po policijski uri, vendar vse brez uspeha, naša mladina je z akcijami neustrašno nadaljevala.

Izredno pomembna je bila akcija pouličnega odbora »Cegovnica« oziroma tamkajšnjih skojevcev pri uplenitvi lahkega mitraljeza (šarca) nemškim stražarjem. Trije mladinci skojevci tega pouličnega odbora so z izredno drzno akcijo uplenili lahki mitraljez tamkajšnjim nemškim stražarjem. Ta mitraljez so člani mestnega komiteja SKOJ še isti dan spravili na osvobojeno ozemlje. Poulični odbor Cegovnica je prejel posebno pohvalo.

Nič manj požrtvovalni in delavni niso bili skojevci in mladinci pouličnega odbora »Bruševšev«, ki so v zimi 1944, ko so se Nemci zatekali v privatna stanovanja, onespobili več pušk s tem, da so jim jemali kak sestavni del.

Tudi naš najmlajši — pionirji — so bili izredno delavni, ti so bili naši najboljši kurirji. Izredno se je izkazal pionir Haine Mohorič pri stalnem prenašanju pošte od Mestnega komiteja SKOJ in odbora ZSM do pouličnih odborov in obratno.

Akcija, ki so se je udeležili povečini samo člani MK-SKOJ, je bila dostava proglasa OF nemškim vojakom. Od te akcije, ki sva se je tudi sama udeležila, se spominjava, kako sva dostavila proglas nemškemu stražarju na realki (sedanji gimnaziji). Znano je bilo, da je realka polna nemških vojakov. Vedela sva tudi, da je pri zadnjih vratih stalni stražar, zato sva sklenila, da prav tega stražarja obiščeva. Tako sva se napotila pozno v noči za realčno telovadnico. Od tam je bil razgled kljub močni temi dokaj dober, vendar je bila razdalja do stražarja prevelika, zato sva sklenila, da proglas z vrvice priveževa ob kamen ter ga zaženeva proti stražarju tako, da bi ga gotovo videl. Ko sem zalu-

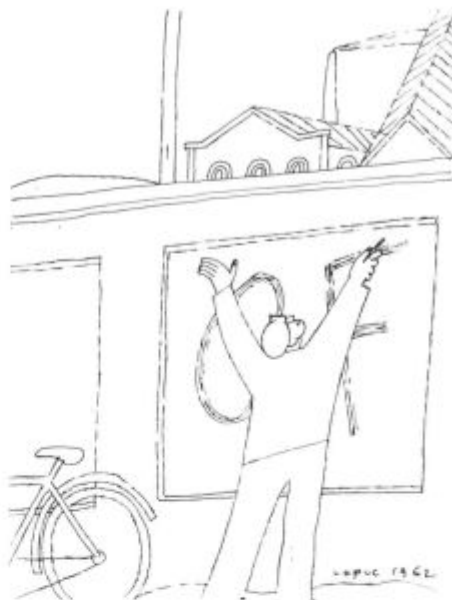
čal kamen s proglasom, je po naključju priletel stražarju ravno na čelado. V strahu je zatulil kot ranjena žival, nato pa pričel na slepo streljati, mi-dva pa sva jo urnih nog odkurila ter se od srca nasmejala.

Zanimiva je tudi akcija, ko smo oddali propagandni material samemu nemškemu komandantu. Te akcije sta se udeležila Jože Kos-Dušan in Denis Primožič-Zoran. Akcija je bila zelo tvegana, ker se je komandant zadrževal skoraj stalno na sedežu ortskomandature. Zato sva sklenila, da je najbolje, če mu material dostaviva v njegov osebni avto. Avto je vedno parkiral pred Ortskomandaturo (pred sedanjim hotelom »Nanos«), na žalost pa ga nemški šofer skoraj ni nikdar zapustil. Na pomoč nam je priskočila tov. Breda iz pouličnega odbora »Bruševše«, ki je nemškega šoferja zvalila na leseni most (oddaljen kakih 50 m). Tako sva imela prosto pot in v trenutku sva ves material raztresla v avto. Posledice so bile strašne, komandant je naravnost besnel.

Mestni komite SKOJ in MO ZSM se umakne v ilegalo (partizane)

Junija meseca 1944 so Nemci po ovadbi bivše učiteljice Pavle Zazula ter Leopoldine Jazbar aretirali tov. Denisa Primožiča-Vladimira Zorana. Kakor je že bilo prej sklenjeno, so se vsi člani MK SKOJ ter MO ZSM umaknili v ilegalo (partizane). Ker je bil tov. Denis Primožič obdolžen le simpatizerstva z OF in proti njemu ni bilo nikakih dokazov, je bil po tridnevnem zaslišanju in pretepanju po zaslugi takratnega župana Karla Trevna izpuščen s pogojem, da mora vsak dan javljati svojo prisotnost na nemško komando. Tov. Primožič je takoj po izpustitvi iz zaporov navezal stike z že organiziranimi skojevci in sicer s tov. Lapajne por. Mileno Lipušček-Ksenijo ter ji dal najpotrebnejša navodila za nadaljevanje dela mladinske organizacije v mestu. S tov. Silvom Kavčičem pa sta se dogovorila, da prevzame vodstvo nad obveščevalno službo v Idriji, takoj nato pa je pod pretežo, da gre v Italijo k sorodnikom, zapustil Idrijo in šel v partizane.

Mladinska organizacija je tudi po odhodu celotnega mestnega komiteja SKOJ in Mestnega odbora ZSM z velikim uspehom nadaljevala delo vse do osvoboditve. Po večini so po našem odhodu v partizane nadaljevale delo skoraj izključno samo mladinke-skojevke, ker so do septembra 1944

Ivan Seljak-Čopič

odšli v partizane skoraj vsi organizirani mladinci.

Značilno je, da mladinskim organizacijam Nemci niso nikdar prišli na sled, čeprav so vedeli, da taka organizacija v mestu obstaja in da je sila delavna.

Končno naj omeniva še izredno požrtvovalno in skromno delo mame Primožičeve. Mama Primožičeva je bila čuvar našega bunkerja, stražar, ko so bili dnevni sestanki MK SKOJ in MO ZSM, prinašalec in odnašalec pošte ter sanitetnega in drugega materiala, ki je iz pouličnih odborov prihajal na sedež, od nas pa po kanalih na osvobojeno ozemlje. Mama Primožičeva je mnogo pretrpela, saj so samo belogardisti 16-krat preiskali vso hišo in odnesli, kar jim je bilo volja, 4-krat so Nemci delali hišno preiskavo, vendar vsakokrat brezuspešno. Mama Primožičeva je ves arhiv MK SKOJ ter ZMS dobro skrila, tako da smo ga po osvoboditvi našli v celoti, žal pa je bil precej poškodovan od časa in raznih glodalcev.

Mladinci in mladinke, padli za osvoboditev domovine

In končno naj poveva še o mladincih in mladinkah naše organizacije, ki so kot borci-partizani darovali svoja

mlada življenja za domovino. Kot prvi nas je zapustil nadvse požrtvovalen in neustrašen mladinec-obeščevalec Jože Knap-Ciril. Padel je kot junak. Na Kočevšu pri Vojskem je padel v nemško zasedo. Kljub temu, da ni bil oborožen, se ni vdal, skušal se je prebiti, a je bil zadet v nogo, nato pa še v glavo.

V zadnji nemški ofenzivi na osvobojeno ozemlje aprila 1945 je bil smrtno zadet od sovražnikove krogle priljubljeni in naš najboljši član MK SKOJ tov. Janko Eržen-Aleksander. Umrl je v rokah partizana Staneta Mervica. V zadnji ofenzivi so bili po hudih bojih ranjeni in zajeti od Nemcev na Krekovšah (Čekovnik) skojevci

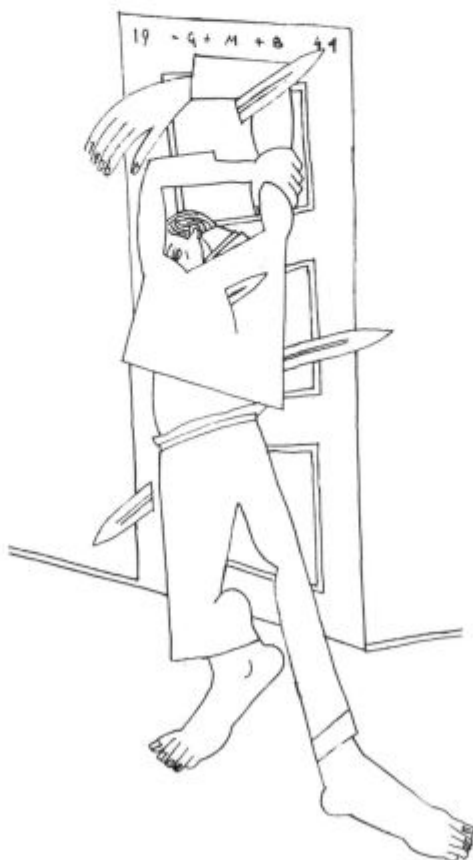
pouličnega odbora »Cegovnica« — tov. Damjana Pajer, tov. Poljančeva ter tov. Stajer. Fašistična drhal jih je še žive vrgla v gorečo hišo.

In še drugi so bili, mnogo drugih, ki so z neustrašnim junaštvom žrtvovali svoja mlada življenja.

Ko to piševa, ne najdeva besed, besede so premalo, živ pa je spomin na vse one mladince komuniste, ki so nesebično in požrtvovalno sodelovali za osvoboditev naše domovine, ki so darovali svoja življenja in življenja svojcev, predvsem pa se spominjava tistih, ki jih ni več med nami, tistih, ki so bili najboljši, tistih, ki so položili na oltar domovine svoja mlada življenja, da bi domovina lahko živela.

Spisala:

*Bivši sekretar tajništva MO ZSM
Denis Primožič-Vladimir Zoran in
bivši sekretar MK SKOJ Jože Kos-
Dušan*

rudnik živega srebra idrija

Proizvaja za domači
in svetovni trg

živo srebro 99,99%

živosrebrni oksid 98,5%

Železniška postaja Logatec, tel. Idrija 86-108, telex 31 257 Idrija